

תעודה

קובץ מחקרים של ביה"ס למדעי היהדות
ע"ש חיים רוזנברג

ג

מחקרים בספרות התלמוד בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא

בעריכת

מרדכי עקיבא פרידמן אברהם טל גרשון ברין

אוניברסיטת תל-אביב
מפעלים אוניברסיטאיים ● תשמ"ג

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

חברי מערכת הסדרה:

ישראל לוין
יהודה ניני
מרדכי עקיבא פרידמן
דניאל קארפי

יוסף בן שלמה
גרשון ברין
משה גיל
אהרן דותן

עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב־יד רומי 32 לספרי במדבר

מאת משה בר־אשר

נפש

לחמותי הצדקת

מרת צפורה ברביץ ע"ה

נלב"ע ב"ב בתמוז תשמ"א

מבוא

1. מחקר הדקדוק של לשון חכמים בכלל ושל לשון התנאים בפרט נתרכז בשנים האחרונות בכתב־יד (ובמסורות שבעל־פה) של המשנה. חלקים אחרים של ספרות התנאים לא נחקרו כלל או נחקרו אך מעט. יוצא מכלל זה כתב־יד רומי 66 של הספרא שעובד בידי א' פורת¹ וי' ייבין² ובמידת מה גם בידי ג' הנמן³ ז"ל. עד היום אין לנו מחקר של ממש על לשון כתב־היד של התוספתא, שני כתב־היד הטובים שלה – כ"י ווינה וכ"י ארפורט – טרם נחקרו חקירה לשונית של ממש. והם הם הדברים באשר לכתב־היד של המכילתא של ספרי במדבר ושל ספרי דברים ועוד.

2. אמנם, כבר מזמן הוכר מקומו הבכיר של כתב־יד רומי 32 (ר) לספרי במדבר ודברים בין כתב־היד השונים של חיבור תנאי זה⁴. על יסוד זה העמידה אותו מערכת המילון ההיסטורי של הלשון העברית של האקדמיה ללשון העברית כמקור ראשון ועיקרי לעיבוד החומר הלשוני של הספרי. כבר קודם לכן קבעו א"א פינקלשטיין יסוד למהדורתו לספרי דברים. גם מ' כהנא, שכתב עבודת גמר חשובה על ספרי במדבר (וכותב כיום עבודת דוקטור), מביא אותה כנוסח הפנים במהדורה שהוא עתיד להוציא. בירוריו שנתבססו בעיקרם על ענייני נוסח מוכיחים מעל כל ספק ש־ר הוא הטוב שבעדי הנוסח לספרי במדבר, שנשארו בידינו כיום. אך אף ר, לשונו טרם נחקרה; פה ופה ניתן למצוא הערות בודדות עליו בחיבורים העוסקים בדקדוק לשון חכמים⁵, ואלה נתברו לאחרונה משהועמד על כמה וכמה תופעות לשוניות שנשתקעו בו⁶.

1. ר' א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב־יד ישנים ירושלים תרצ"ח (להלן פורת), עמ' 7 ואילך.
2. ר' ג' ייבין, 'הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח, עמ' 153–154 ומקומות רבים בספר.
3. ר' ג' הנמן, 'למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)', ספר זכרון לחנוך ילון, רמת־גן תשל"ד, עמ' 84–98.
4. ר' סיכום ספרות המחקר במבוא למהדורה המצולמת של כתב־היד (מדדש ויקרא רבה ספרי במדבר ודברים, כתב־יד וטיקן 32, ירושלים תשל"ב) – מעשה ידיו של מר ד' רוזנטל.
5. ר' למשל מהר"ן אפשטיין תרביץ ד, תרצ"ג עמ' 192 ומבוא עמ' 1220 ועוד. באשר לאוצר המלים יש להדגיש שנעשה בו שימוש נרחב בחיבורו החשוב של דר' מנחם מורשת זכרונו לטובה ולברכה – 'לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים' עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב. אך עפ"ר הוא הסתמך על מהדורתו הלקויה של הורביץ (ר' מה שהוא כותב שם בעמ' יד).
6. ר' למשל מש"כ בלשונונו מא תשל"ז עמ' 90 דוגמא ה; מב תשל"ח עמ' 185 על 'עשר הדברות'; מג תשל"ט עמ' 186 ואילך על מטומאה. וכן במב"א, מסורת פס עמ' 116 הערה 4 על מסייע.

3. עיקרו של הדבר, לשונו כל כ"י ר מצפה לתיאור מקיף וממצה, אלא שאף יריעה זו קצרה מכדי לפרוס בה את כל החומר שהעלינו בבירורינו בכתב-היד⁷. בכל זאת לא נוכל להכיר את לשונו של ר, אלא אם נעמוד ונעמיד על שורה של עניינות שונים מתחומי לשון מגוונים. בחלקם נוכל להסמיכם על מחקרים קודמים שעסקו בסוגיות אלו בעבר ובחלקם הם פרטים שטרם נדונו בספרות המחקר. משיפורטו עניינות אלה נוכל להעריך הערכה של ממש את מסורתו הלשונית של ר.

4. להלן שתי הערות מקדימות:

(א) בבדיקתנו ראינו לקבוע שכ"י ר לספרי במדבר משקף למעשה מסורת לשונית אחת. ואף שקונטרס אחד ממנו הוא מעשה ידיו של סופר אחר⁸, בעיקרו של הדבר לפנינו מסורת לשונית זהה לזו של כל כתב היד.

(ב) בירורן של סוגיות דקדוק מכל התחומים, במיוחד עניינות של תורת ההגה והצורות כרוכים במערכת התנועות לדיוקה. העובדה ש-ר אינו כתיב-יד מנוקד⁹ מגבילה את חוקר הלשון ומעמידה בפניו סימני קריאה לבל יהיו להרחיק לכת במסקנותיו בכמה סוגיות לשון. למשל, כאשר אתה מוצא ב-ר את הכתיב קצור במקום קָצַר / קָצַר אינך יודע אם לפניך בינוני פֶּעוּל (קָצוּר) או שמא פֶּעַל (קָצַר בדומה לאֶרֶץ וכיו"ב) לפניך¹⁰.

נבוא עתה לפרט ולברר ענייני לשון מתחומים שונים¹⁰.

דרכי כתיב

5. יש בו ב-ר כמה כללות וכמה פרטות בדרכי הכתיב שיש בהן עניין. בחלקם הם נוהגי כתיב, שנודעו לנו רק מכתבי-ידות מעולים של ספרות חז"ל ובחלקם לא נודעו לנו מכל מקור אחר זולת ר. רובם המכריע לא נשמרו אף לא באחד מכתבי-היד האחרים של ספרי במדבר. נבוא לפרט בקצרה את הבולטים שבהם (יצויין שרובי הפרטים הנסקרים להלן אין להם זכר במהדורת הורביץ).

6. א. הסמכת תיבות זעירות לתיבות תוכפות¹¹

6.1. הא. ליד הא אין (למשל, ז¹² - ר 82, 1 ועוד, הורביץ 5, 12) מצינו האין (למשל ב- ר

7. רבים מהם היו נושאים לדיון בסמינר 'סוגיות בלשון חכמים' שנתתי בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים התש"ם.

8. הכוונה לקונטרס המצוי בעמ' 125-144 במהדורת מקור (ר' הערה 4 לעיל).

9. מצאנו מלים ספורות מנוקדות כגון "קדושת שֶׁר" (כה - הורביץ 31, 5 בכ"י ר עמ' 88 שו' 21). ושמו רגל' מֶלֶכָּד (מ - הורביץ 44, 3-4; ר עמ' 93 שו' 9), ואין אנו יודעים מי ניקדן (הסופר בעצמו?).

9א. ר' להלן סעיף 36.

10. מבקש אני להודות לידידי מר מנחם כהנא, שהעמיד לרשותי בנפש חפצה חומר חשוב שהעלה מכתב-היד השונים של הספרי. אף ידידי מר מרדכי מישור העביר לידי כמה וכמה תנאי דמסיעי לכמה סוגיות שאני עוסק בהם במאמר זה: יישר חיליה.

11. דוגמות אחדות מאלה המתפרטות בסעיף זה נזכרות בידי מהר"ן אפשטיין מבוא עמ' 1217-1220.

12. במובאות מהספרי במדבר אנו מציינים תחילה את הפסקה וכן את העמוד והשורה במהדורת הורביץ והעמוד והשורה בצילום ר ע"פ מהדורת מקור (ר' לעיל הערה 4).

עיונים בלשון כתבי־יד רומי 32 לספרי במדבר

15, 79 מלמטה, הורביץ 5, 14; כד - ר 88, 4, הורביץ 30, 2; קנג - ר 146, 21 הורביץ, 199 8-9 וכן ר 147, 2 הורביץ 17,200 (ועוד); וכן האם (קלו, ר 141, 13 מלמטה, הורביץ, 16,183) וכן הכיצד (קנטר 8,151 מלמטה הורביץ 12,213) ליד הא כיצד (למשל קנג - ר 2,146 מלמטה, הורביץ 13,200). ועוד דוגמא מעניינת: 'וראיתם אותו... זו פרשת שמע, אתה אומר זו פרשת שמע או אינו אלא פרשת והיה אם שמוע, אמרת צא וראה איווהי פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים וכו' (קטו - הורביץ 126, 7-5) (7-120, 9-7 מלמטה) יש נוסח שונה: 'וראיתם אותו... הפרשת שמע או אינו אלא פרשת והיה וכו'. וברור שהכתיב הפרשת מכוון לצירוף 'הא פרשת' והא נצטרפה לתיבה התוכפת ואין כאן מקום לצורת (הפּעֵלָה): הפּרֶשֶׁת.

6.2 מה. משאיפּשר¹³ = מה שאי אפּשר (מב - ר 94, 25 הורביץ 47, 21-22): משנתנדבין¹³ = מה שנתנדבין (מה - ר, 95, 17 מלמטה הורביץ 51, 3); משראו = מה שראו (קנג, ר 129, 16 מלמטה הורביץ 149, 11).

6.3 מי. מטומאה¹⁴ = מי טומאה > מי טמאה (יט - ר 85, 17 הורביץ 23, 7): משנתחייב, ומשאינ נתחייב = מי שנתחייב, ומי שאין נתחייב¹⁵ (קס - ר 153, 15 הורביץ 220, 7-8); מי משמיפר = מי מי שמיפר (קנג - ר 146, 15 הורביץ 198, 16)¹⁶.

6.4 הנה. הנראה = הנה ראה: 'משל למה הדבר דומה לבני אדם שאמרו למלך הנראה שתגיע עמנו אצל מושל עכו, הגיע לעכו הלך לו לצור וכו' (פד הורביץ 80, 10-11 ר 104, 6 מלמטה וכן הורביץ 80, 18 ר 105, 2; וכן פז - הורביץ 87, 2 ר 106, 2 מלמטה¹⁷). וכבר הראה מהר"ש ליברמן¹⁸ שהכתיב 'הנראה' מכוון לצירוף הנה (או הן) ראה.

6.5 אף צירופי התיבות אחר כך, אחרי כן נכתבים כמעט תמיד תיבה אחת: ואחר כך (למשל כח - ר 90, 11 הורביץ 35, 14; עז - ר 102, 16, הורביץ 71, 21; קכד - ר 132, 19 הורביץ 158, 16; קכט - ר 135, 6 מלמטה הורביץ 167, 6 אבל מצינו גם ואחר כך - קסא - ר 154, 10 הורביץ 222, 12)¹⁸ וכן ואחריכן (עג - ר 101, 3 הורביץ 68, 14).

7. ב. השמטת אל"ף נחה
קו בולט ב' ר הוא שאל"ף שאינה הגוייה נשמטת לעתים קרובות בכמה תיבות:

13. משתקף כאן תהליך של האפולוגיה: אי אפּשר < אפּשר (ר' למשל אפּשטיין מבוא, עמ' 1213 ואילך).

14. א.ר' להלן סעיף 34 והספרות הנרמזת בהערה 86.

15. צורה זו ופתרונה נידונו בהרחבה בלשונונו מג, תשל"ט, עמ' 186 ואילך.

16. ור' להלן סעיפים 52-55.

17. הורביץ לא דייק בהעתקת גרסת ר; הוא מציין שכה"י גורס 'מי שמיפר', ולא שם לב שנכפלה 'מי', זו שנכתבה תיבה לעצמה וזו שנסמכה לתיבה התוכפת שמיפר.

18. הצורה הנראה מקויימת גם בעדים אחרים של הספרי.

19. עיין בתוספתא כפשוטה שבת, עמ' 286-287.

20. וכן מצאנו בכתב יד אנטונין מס' 891 לסדר עולם רבה. למשל דף 4 שור' 33, 4: ואחר כך. ור' אפּשטיין מבוא עמ' 1220.

7.1 הוא/היא. הכתיב הו, ליד הוא, מצוי כמה וכמה פעמים בכ"ר ר; (ו) כן הו (מ - הורביץ 17, 43, 44, 7; ר 6, 93, 9, 11; וכן קיט הורביץ 14, 16, ר 127, 19; קלד הורביץ 181, 6; ר 140, 10 מלמטה); והו (פה - הורביץ, 84, 14, ר 106, 7). ובמלים המורכבות שהו (קנה - הורביץ 206, 7, ר 148, 7 ועוד לפחות $20 \times$); כשהו (קנג - הורביץ 201, 5; ר 147, 13 ועוד) ואין צריך לומר מהו (עו - הורביץ 70, 19; ר 101, 12 למטה). וכמו כן שיהי¹⁹ = שהיא (קנה - הורביץ 214, 11; ר 151, 22). הכתיב הו מצוי פעם אחת במגילת הנחושת (עמ' 10 שו 10) ובכתיב יד של מכילתא דרשב"י (פרשת 16 פס' 1 מהדורת אפשטיין - מלמד 105; ופרשה 22, פס' 5 שם עמ' 198). הכתיב חסר אל"ף במלים המורכבות - שהו, כשהו, מהו וכו' - מזדמן בכתיב יד רבים. הכתיב הי מצוי בכ"ר סירא (ז, 15) וכן מצאנוהו בכ"ר רומי בספרי דברים: זו הי שא' ר' אלע' בן עזר' (קל - פינקלשטיין 188). ובתוספתא כ"י ארפורט 'נחת רוח הי לך' (ר"ה ב, ז ר' חה"נ במהדורת מהר"ש ליברמן).

7.2 חט²⁰ במקום חטא (למשל ח - הורביץ 14, 4-5; ר 82, 18 מלמטה; נא - הורביץ 53, 8; ר 96, 20, 20, 2) ואפילו במובאה מן המקרא: 'ולא תשאו עליו חט' (קכב - הורביץ 150 8-7 $2 \times$; ר 129, 18 ו-19).

7.3 צורת העתידי של אמר: תומר (למשל קיט - הורביץ 14, 14; ר 127, 17; קנג הורביץ 202, 6 ו-11 ר 147, 18 ו-23; שם הורביץ 203, 19; ר 148, 7)^{20א}.

7.4 ישמעל (למשל ה - הורביץ 8, 6 ו-16 ר 80, 17 ו-9 ומלמטה; הורביץ 9, 8; ר 81, 1; ו הורביץ 12, 8 ו-17 ר 82, 4 ו-10 ועוד יותר מ $10 \times$) ליד ישמעאל (למשל א, הורביץ 1, 11 ר 78, 8). כתיב זה מזדמן בשני מקומות בגליון של כ"י ק (מעשה ידיו של סופר אחר) במסכת פרה א גג: ג:ה.

19. ר' להלן סעיף 11.

20. ר' פורת עמ' 13 ומ' בית אריה, קובץ א' עמ' 308. וכן מב"א, מסורת פס עמ' 17-16 ו-92. הראשון שהעיר על מציאות כתיב זה בכתיב יד עתיקים הוא שד"ל (ר' פירוש' על חמשה תומשי תורה, תל-אביב תשל"ב, עמ' 473). כאן המקום להעיר על דבריו של הרמ"א בהגהה לשולחן ערוך אורח-חיים הלכות ראש-השנה, סימן תקפג סעיף ב: 'יש מדקדקים שלא לאכול אגוזים שאגוז בגימטריה חטא'. חוסר ההתאמה במספר בין שני השמות אגוז (=17) חטא (18) נתפרש ע"י מחשבי הגימטריות לפי הכלל של בעל שבלי-הלקט: 'ובגימטריה לא קפדינן על אחת חסר או יתר' (סימן ריב בבאיור ההגדה ד'ה 'ר"י היה נותן'). והסמיכו את הדברים גם על מה שכתב הרא"ש בסוף פסחים סימן מ': 'כיוון דכתב ביה בהדיא "שבעה שבעות תספר לך". אין לספור יותר משבעה שבעות ומ' תספרו חמשים יום' לא קשיא מיד, שכן דרך המקרא כשמגיע המנין לסכום עשירית פחות אחת מונה אותו בחשבון עשירית ואינו משגיח על חסרון באחד'. ואולם אפשר שהגימטריה נתייסדה על הכתיב הקדום שהיה רווח במשניות ובחמזורים עתיקים: חט (=17). וקרוב הדבר שגימטריה זו מקורה בתקופת חסידות אשכנז מביט-מדרש של רבי יהודה החסיד ורבי אלעזר מגרמיה בעל-הרוקח, שהרכבו בחישובי גמטריות וברמזיהם אף בענייני הלכה (לפי שעה לא הצלחתי אני ולא הצליחו רבים מהעוסקים בספרות חכמי אשכנז להצביע על מראה-מקום הקודם להגהת הרמ"א במקום הנ"ל). וראוי להעיר שבדרך הראשון של מחזור וורמס - עירו של בעל הרקח (1165-1238) שנתב 1272 'התיבה חטא נכתבת כמעט תמיד חט ללא אל"ף' (בית-אריה במקום הנזכר לעיל בראש ההערה הזאת). הכתיב חט מתקיים במקומות שונים עד 1400 (זמן כתיבתו של כתב-יד פאריס של המשנה) ומעבר לזה. אך במשך הזמן הוא נשתחך כליל וחזר ומשתלט הכתיב המקראי: חטא. ואז נזקקים להסבר 'שלא קפדינן על אחת חסר או יתר'.

עיונים בלשון כתב־יד רומי 32 לספרי במדבר

8. ג. יו"ד במקום אל"ף וה"א לציון e סופית²¹
שפעי פעמים מזדמן הכתיב ביו"ד במקום אל"ף בצורות שונות של הפועל טמא, למשל
טמי (א - ר 78, 20 מלמטה הורביץ 2, 17); ליטמי (כב - ר 86, 17 הורביץ 25, 12);
מיטמי/ מטמי יותר מעשרים פעם וכן יטמי (כו, ר עמ' 89 הורביץ עמ' 32-34).
וכן הרבי ליד הרבה (קלא - ר 136, 15 מלמטה הורביץ 169, 5; קלה - ר 140, 2-1
מלמטה ו-141, 1 הורביץ 181, 17-18) והשווה גם יבני = יבנה (קכד - הורביץ 158,
14; ר 132, 17).

9. ד. ה"א במקום יוד לציון e סופית
פה ופה מצינו גם דוגמות של ה"א במקום יו"ד לציון התנועה e בסוף התיבה: 'בחיה
רבך' במקום 'בחי רבך' (קנו - ר 151, 12; הורביץ 213, 19) וכן 'ומעשה אבותיו
סתומין... ומעשה אבת' סתומין' במקום מעשי (קלג - ר 139, 3-4; הורביץ 176,
10-9)²².

10. ה. אלף לציון התנועה ā
באמצע התיבה מצאנו פעמיים דיאנין = דַיִן (קס - ר 153, 5; הורביץ 219, 13-14)²³
ליד דינין 3× (שם ר 153, 12×2; הורביץ 219, 15; 220, 3).
בסוף התיבה מצינו כמה וכמה צורת פעל עבר של פעלי ל"י שנכתבו באל"ף במקום
ה"א: שיסא (קס - ר 152, 6 מלמטה ליד שיסה 3× שם שג' 9 ר 6 מלמטה, הורביץ
218, 17-21); שינא 2× (קכה - ר 133, 23-24 ליד שנה 1×; הורביץ 161, 13-14).
גירא (קלא - ר 137, 11 מלמטה, הורביץ 171, 22); ציזא (קס - ר, 152, 5 מלמטה,
הורביץ 218, 22).

11. ו. ציון תנועת ש' הזיקה ביו"ד או בה"א
שיהי = שהיא (ר' לעיל סעיף 7.1); משמירח = משמירח (ה - ר 80, 16 מלמטה,
הורביץ 8, 8)²⁴; שיתגלגל = שתתגלגל (קי - ר 116, 17; הורביץ 114, 3). וכן שה
= ש: 'ומה האב שהרשות נדרים מתרוקנת לו' (קנג - ר 148, 4; הורביץ 203,
16)²⁵.

21. השווה למשל ר"ח ילון, מגילות מדבר יהודה, דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 33.
22. כתיב זה מזדמן פה ופה גם במקרא שלנו.
23. השווה י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, רמת-גן תשל"ב (להלן קוטשר ערכי) עמ' 33
וכן מב'א מסורת פס עמ' 16-17.
24. השווה כתב־יד קאופמן: משיקלקלו (ברכות ט: י נמחקה היו"ד בידי הנקדן). שיעילעלה (כלאים
ז: ז היו"ד הראשונה נמחקה ונחלתה יו"ד על הרווח שבין העי"ן הראשונה ללמ"ד); וכן כשישינה
(פסח' ר:ה).
25. בפנים אצל הורביץ מצאנו: 'ומה האב שהרשות מתרוקנת לו', כאן אין מניעה לטעון שמדובר
בה"א הידועה.
26. השווה את הצורות בכ"י ק: שהשמחה לו (מ"א ז:); שהדרכן (ב"ק א:א); שהבתוכו (עזריות
א:יז). שהנחלקה (שם ג:ט×2) בשלוש התיבות האחרונות נמחקה הה"א בידי הנקדן (ר' אפשטיין
מבוא עמ' 1252). וכבר העירו על מציאות כתיב זה בכתובת א"י: 'זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר
הקפר' (קוטשר ערכי, עמ' 33).

12. ז. פרטים שונים

בכמה תיבות בודדות מזדמנים בר כמה דרכי כתיב מיוחדים. להלן כמה מהם: 1. ה"א אִם קריאה לציין שוא – כהשווא (קיט – ר 126, 1 מלמטה, הורביץ 143, 15). 2. מן חבורה לתיבה הבאה: מנהמניין (לא – ר 90, 1 מלמטה, הורביץ 37, 12). ותוקן מן המניין בדומה למה שמצינו בקטע זה $10 \times$. 3. ציון גרפי של הגה מעבר: התיבה מסייע נכתבת מסייע: 'שתהי זמזמן בהן את העדה ומסייע בהן את המחנות' (עב – ר 100, 3 מלמטה הורביץ 68, 6). הכתיב כפול הו"ד מלמד בכירור שהייתה כאן יו"ד עיצורית²⁷. וממילא עדות יש כאן שצמח הגה מעבר בין החירק לפתח הגנוב: $massi^a < massi^s < massiya$ כפי שמשתקף בניקודים מעין מגיע, נוסיע וכיוצא בהם²⁸.

ענייני פונולוגיה

א. חילופי עי"ן וחי"ת

13. בשלושה מקומות, לפחות, יש עדות בכ"י ר למעתק <ח. בכלום עבר המגיה והסב מחדש את החי"ת לעי"ן:

1. ר שמעון בן יוחי אומר בוא וראה וכו' (א – הורביץ 4, 16-17) בר (14, 79) מצינו: 'ושמחון בן יוחי וכו' ותוקן ושמעון.

2. 'או שמה ישרלונני מגויי הארץ וממשפחות האדמה ואיני יודע להשיבך ונמצאתי בוש לעיניהן' (קיט – הורביץ 143, 23-144, 1) בר (7, 127) מצינו: '... ונמצית בוש לחיניהן' ותוקן לעיניהן.

3. במקום אחד מצינו את המעתק במובאה מן המקרא: 'זימעלו בני ישראל מעל בחרם' (ב – הורביץ 5, 12) בר (15, 79) מלמטה: 'זימעלו בני יש' מחל בחרם' והוסב ל- מעל. יצויין שבשלושת המקומות אין זכר לגרסת ר במהדורת הורביץ.

14. ויש בידינו דוגמות נוספות ממקורות של ספרות התנאים, כיניהן כאלה שנשתמרו בכמה עדים או בכל העדים של החיבור התנאי. למשל:

עריס (- שורה של גפנים המודלה על גדר') המופיעה בכתיב חריץ / חריץ (תוספתא כ"י וינה, כלאיים ג, $2 \times$; ד, ד; ד, ה; ד, ח $2 \times$, בחלק של המקומות הנ"ל זהה גרסת הדפוס הראשון לגרסת כ"י וינה)²⁹. וכן משיעשום (= משיעשו אותם) < משיעסום < משיחסום (תוספ' דמאי ד, יב בכל העדים)³⁰.

ומצויות גם דוגמות למעתק הפוך ח < ע, כגון והעכורות (תוספתא כ"י וינה פאה ג; א ונמחק ונכתב והחכורות "כדין")³¹; 'רבי יוסף בן החושף' (כלאים ג:ז) כן הוא ברוב כתיביהיד והדפוסים אבל במשנת כ"י ק העוטף וכן גורס כ"י סיריליא וכן הביא

27. ר' למשל קוטשר מג"ש, עמ' 119 ור"ח ילון קרית ספר שנה כ"ז, עמ' 164-165.

28. ור' הרחבת הדברים בלב"א מסורת פס עמ' 116, הערה 4.

29. ר' מהדורת מהר"ש ליברמן על אתר.

30. ר' הערת מהר"ש ליברמן במהדורתו.

31. ר' מהדורת מהר"ש ליברמן.

עיונים בלשון כתבי־ד רומי 32 לספרי במדבר

בעל מלאכת שלמה: 'ויש ספרים העוטף בעי"ן'³². וכן מתעלפין (תוספתא תעניות א: ח כן הוא בכתבי־היד וינה וארפורט ובדפוס הראשון, אך כ"י לונדון מקיים את הכתיב המקורי מתחלפין)³³. וכן מחצב (תוספתא כיפורים א: ו כן הוא בכתבי־היד וינה, ארפורט ולונדון) < מעצב (שם, דפוס ראשון)³⁴. וידועה התיבה שחל בה מעתק קבוע חוקה < עוקה = 'בור שחוקקין אותו' - (כגון: מעש' א: ז; עירובין ח: ט; ספרי במדבר קכא, הורביץ עמ' 148 ועוד).

15. מעמדם של העיצורים א ה ח" ע בלשון חז"ל בכלל ובלשון התנאים בפרט עניין נכבד הוא לענות בו. אך אין להסיק מסקנות בטרם ייאסף כל החומר³⁵. לפי שעה נוכל להצביע על דבר אחד: ייתכן שהתרופות ההבדל בין הלועיים ח"ת ועי"ן בארץ ישראל ראשיתה בתקופת התנאים³⁶. ויושם נא אֶל לֵב שחלק מהדוגמות דלעיל מתועדות בכמה וכמה עדים ואין לראותן מעשי ידי מעתיקים מאוחרים שהושפעו מנהוגי הארמית (הגלילית). לשון אחר, התופעה שנתרווחה בא"י על כל איזוריה במאות השנים שלאחר חתימת ספרות התנאים כפי שמלמדים ניבי הארמית (הגלילית³⁷, השומרנית³⁸ והנוצרית³⁹), אפשר שראשיתה בתקופת התנאים. הדבקות בנהוגי הכתיב ההיסטורי היא המחפה עליה במקורות לספרות התנאים, ועל־כן אין תימה שרק דוגמות מעטות נשרדו בידינו ואף באלה שלחו ידיהם מגיהים ומעתיקים מאוחרים.

נראה שהחילופים ההדדיים בין ח"ת לעי"ן המתועדים בספרות התנאים ובארמית של א"י על כל ניביה⁴⁰ הם שלב ראשון בערעור הגמור של העיצורים הללו; היינו תהליך החילופים ההדדיים נמשך כנראה זמן רב בטרם נתערערו כליל הח"ת והעי"ן.

ב. הידמות תי"ו של נתפעל

16. הידמות ת' הבניין של נתפעל לפ"א הפועל ידועה בלשון התנאים, בעיקר לפני

32. העמידו על כך במהדורת זק"א עמ' רנ. אף הוזכרו שם שתי גרסות מקבילות מקטעי גניזה: העטוף, העיטוף.

33. ר' מהדורת מהר"ש ליברמן.

34. את הדוגמות, חריץ, יחסום, עכורות שהובאו לעיל שאכתי מעבודה סמינריינית שכתב מר צבי טלמן בשנת תשל"ז על הנושא: 'מעמדן של הגרונות במשנה ובתוספתא בסדרים זמ"ן'.

35. חלק ממנו - ורק חלק - נאסף בעבודה הנוכרת בהערה הקודמת.

36. החילופים הנ"ל שאנו מוצאים בכתבי־היד מלמדים שדרשות שנתבססו על המרת עי"ן בחי"ת וח"ת בעי"ן מעוגנות היו במציאות הלשונית. כוונתי לדוגמות מעי"ן אל תקרי ופסחתי אלא ופסעתי' במכילתא דרבי ישמעאל (ר' קוטשר מחקרים עמ' ריב).

37. ר' קוטשר מחקרים, עמ' ריא ואילך.

38. ר' קוטשר מחקרים, עמ' ריד ובמיוחד בן־חיים עואנ"ש ה' עמ' 25-29.

39. ר' מ' בר־אשר, מחקרים בסורית של ארץ־ישראל, מקורותיה מסורתיה ובעיות נבחרות בדיקוקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 371-377 ועוד.

40. ר' המקומות הנוכרים בהערות 37-39 לעיל.

עיצורים השווים לה במקום החיתוך (עיצורים הומורגניים): ה, ת, ט (נִדְיָרָה, מִיִּתְהָרִים, מִתְרָגִם⁴¹)⁴².

לפני עיצורים אחרים התופעה עולה בלשון התנאים⁴³ רק טיפין טיפין: נִמְלֵף (כ"י פארמה ב'⁴⁴, ידיים ב, ג 2× ליד נְמֵלָה אהל ז, ד ועוד), לְהִיגֵלַע (כה"י הנ"ל⁴⁴, נידה ח, ב רג). שְׁנִיקוּצָה (כ"י פ"א⁴⁵, שביעית ד:ב), תִּגְלַגֵּל (כה"י הנ"ל⁴⁵, טבול יום ד:ז)⁴⁶, ונזכר דוגמה נוספת: מככוין = מְכוּיִן (> מְכוּיִן⁴⁷ מכילתא דרשב"י, פרק כא, פסוק (ח).

17. לדוגמות הנ"ל מתוספות חמש דוגמות מ"ר:

(א)-(ב): 'אוכלים עראי מן העיסה עד שתתגלגל בחיטים ותיטמטם בשעורים גלגלה בחטים וטמטמה בשעורים... ר' יוחנן בן-נורי אומר משתגלגל בחיטים ותטמטם בשעורים' (קי - הורביץ 114 2-7). (א) שתתגלגל בחיטים וזהו הגרסה כרוכ עדי הנוסח של הספרי, בכ"י א מצינו - שתתגלגל (כתיב מלא יו"ד), אך ב"ר שיתגלגל. וברור שהיא גרסת ר היא גרסת כל המקורות, אלא שהתי"ו שנטמעה בגימ"ל לא צוינה ותנועת השי"ן צויינה בכתיב מלא יו"ד⁴⁸: שיתגלגל = setiggalgel. (ב) משתגלגל בחיטים שהביא הורביץ בפנים (במקום השני) היא גרסת ר, ב"א מצינו: משתתגלגל, בכל שאר עדי הנוסח: משתתגלגל ובדפוס ראשון: עד שיתגלגל. וברור שאף כאן גרסת ר מכוונת לצורה משתתגלגל ונידמתה התי"ו לגימ"ל (גרסה זו נתמכת גם מדפוס ראשון אלא שנתחלפה לו מילת היחס "מן" ב"עד"). וראוי לתת את הדעת למקבילה במשנתנו: 'אוכלין עראי מן העיסה עד שתתגלגל בחיטים ותטמטם בשעורים' (חלה ג:א). לפי מהדורת זק"ש בעמ' שמא, שלושה קטעי גניזה וששה כתבייד (ובכללם פ"א, לו ופס) גורסים שתגלגל בתי"ו אחת. נקדנים (כגון נקדני פ"א ופס) שניקודו צורת פֵעַל-שִתְגַלְגַל וכיו"ב - לא עמדו על מהות הכתיב כאן. ונעיר שאף במשנת שבת ג:א 'אין נותנין ביצה בצד המיחם בשביל שחתגלגל' עד אחד (כ"י מינכן 95)⁴⁹ מקיים צורה בתי"ו אחת: שתגלגל.

Handwritten notes in the left margin, including a large '37' and other illegible scribbles.

Handwritten notes in the right margin, including a large '37' and other illegible scribbles.

41. ר' סגל עמ' 119.

42. בעיקרו של הדבר זהו המצב גם בלשון המקרא (השווה מְדַבֵּר במדבר ז, פט; מְטָה - ויקרא יד:ו; תַמְטַם-שְמוּאֵל ב, כב:כו). אך מצינו גם דוגמות לפני עיצורים אחרים כגון לפני כ"ף: תַפְוֵן (במדבר כא:כו) לפני נו"ן: הַנְבֵאתִי תְנֵשֵא (במדבר כו:ו; לפני זי"ן: הַנְפוּ (ישע' א:טו). ולדעת מו"ר פרוש' ז' בריחיים (כפי ששמעתיה מפיו) גם הצורה תִזְכֵר (שמות לד:יט) משקפת צורה שנטמעה בה התי"ו תִזְכֵר (התְפַעֵל מְקראי) אחיו של התְפַעֵל הארמי - כמו התְפַקֵד: התְפַקֵדוּ, שופט' כ:טו) אך ר' משי"כ במב"א מסורת פס עמ' 70 הערה 361.

43. מחוץ ללשון התנאים מצא ר"ח ילון כמה וכמה דוגמאות במקורות א"י וכלליים כגון נְגַלְגַל, נְוַגַג, נְפִים (ר' פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 62 ואילך ובמיוחד מ"ר 67 ואילך).

44. ר' המבוא לכ"י פר' בקובץ א, עמ' 183.

45. שתי הדוגמאות מפ"א נרשמו ע"י הנמק, עמ' 207. ור' מה שהוא כותב על הידמות התי"ו במלה הראשונה מבין השתיים.

46. ר' להלן דוגמות (א) - (ב) בסעיף 17.

47. דוגמא זו מאלפת היא ביותר. אנו למדים ממנה שהתי"ו נידמתה לעיצור התוכף (< mitkawwēn > mikkawwēn), ואף זאת: העיצור המוכפל צויין בכתיב. וראה לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 91-88.

48. ר' לעיל סעיף 11.

49. על-פי עדות א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' 62.

עיונים בלשון כתביד רומי 32 לספרי במדבר

(ג) 'בקדש הסך נסך שכר לה', שיתנסכו⁵⁰ בקודש ובקודש יבלעו' (קמג הורביץ 190, 3), אבל ר (143, 7 מלמטה): שינסכו. וכן גרס רבינו הלל. היינו: שיתנסכו < שינסכו בהטמעת התי"ו.

(ד) 'שאלו תלמידיו את ר' אליעזר: "עד כמה יאריך אדם בתפלה". א"ל אל יאריך יותר ממשנה שנאמר "ואתנפל לפני ה' כראשונה את ארבעים היום ואת ארבעים הלילה" (דברים ט: יח)⁵¹ - (קה - הורביץ 104, 18-20. אבל ר (112, 4-5 מלמטה) שינה מלשון הפסוק וגרס: 'ואפלל לפני ה' את ארבעים יום וכו'. ובהגהה נתלתה תי"ו זעירה על הרווח שבין אל"ף ופ"א במלה ואפלל, היינו > ואתפלל. ר לא רק שינה מלשון הכתוב⁵² וגרס ואפלל במקום ואתנפל אף שיבץ צורה שנטמעה בה התי"ו ואפלל = ואתפלל.

(ה) 'והיתה לעדת בני ישראל למשמרת מגיד שמשמרת⁵³ ימים על ימים ושנים על שנים' (קכד, הורביץ 159, 8-9), בר מצונו שמשמרת ובהגהה נוספה תי"ו על גבי השורה.

18. אבל ברור שלא כל צורה החשודה על חסרון תי"ו לפני פה"פ צריכה להתפרש בדרך זו. שכן אין להעלים עין מן האפשרות שלפנינו לעתים צורות מבניין אחר. ודי להזכיר את הדוגמה הבאה: בפסקה קלב (הורביץ 174-175) נדרש הפסוק 'אלה תחלק הארץ בנחלה במספר שמות' ובלשון ספרי הארץ מתחלקת בנתפעל. מצינו שם במהדורת הורביץ חמש פעמים נתחלקה (174, 6 ו 8; 175, 4, 11 ו 16). והנה בר מצונו ארבע פעמים נתחלקה (במקומות הראשון והשני הרביעי והחמישי) ופעם אחת נתחלקה. לכאורה לפנינו נתחלקה < נתחלקה⁵⁴, אך אפשר שאין כאן אלא צורת נפעל נתחלקה (או נתחלקה) בדומה ללשון הפסוק.

19. הדוגמות של הידמות שמצינו בכ"י ר (לעיל סעיף 17) המצטרפות לעדים נוספים ממקורות התנאים (ר' לעיל סעיף 16) מחזקות את הקביעה שתופעה זו, שהיתה רווחת ביותר בארמית הא"י⁵⁵ (ולא רק בה⁵⁶), נוהגת היתה גם בעברית של חז"ל. דומה אני שאין ליחס את הדבר לפעולת מעתיקים מאוחרים שרשמי הארמית המדוברת בפיהם חודרים לטקסטים העבריים שהם מעתיקים, אלא כנראה ראשיתה של התופעה בא"י כבר בעברית של התנאים⁵⁶ אבל הכתיב ההיסטורי השמרני מחפה עליה, ובכל זאת

50. ניפס בטעות: שיתנסכו.
  51. למעשה, יש פה הרכבה של שני פסוקים מספר דברים: פסוקים יח ורכב של פרק ט (ע"ש).
  52. נשתרבב לו כאן פסוק כו של דברים ט.
  53. הורביץ מציין שהמלים 'מגיד שמשמרת' חסרות בדפוס הראשון של הספרי.
  54. וכבר הזכרתי את האפשרות הנוספת של הזדהות גרפית של פעל ונתפעל - כבינוני ובעתיד - במקום שנטמעה תי"ו הבניין (ר' מאמרי נשכחות בלשון התנאים, בין הסופר לנקדן של כתביד קאופמן של המשנה, העתיד להתפרסם בעז"ה בספר היובל לפרופ' ז' ברחיים. הערה 38).
  55. לארמית היהודים בא"י השווה למשל דאלמן בדקדוקו עמ' 297: לארמית השומרונים ר' עואנ"ש ג, ספר ב, עמ' 86 בהערה לשורה 1 ועוד. לסורית של א"י, ר' לפי שעה ספרי הנוכר לעיל בהערה 39 עמ' 225 הערה 287 ועמ' 433 הע' 86.
  56. ר' מהרי"ן אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים 1960, עמ' 50.
- א.56 ר' הערה 43 לעיל.

היא פורצת פה ופה אגב האורח. (לפחות בדוגמא אחת) - שתתגלגל < שתתגלגל - ריכוי העדים במקורות תנאים שונים מאשרים סברה זו.

ג. י (בראש מלה) < א

20. 'מה ת' פנים ואחור פנים בעוה"ז ואחור לעוה"ב, פנים שלוותם של רשעים ויסורים של צדיקים ואחור פנים בעוה"ז ואחור מתן שכרן של צדיקים ופורענותם של רשעים לעוה"ב' (קג - הורביץ 102, 7-9). כנגד ויסורים שהביא הורביץ המקיימת בכל המקורות גורס ר (5, 112): ואיסורן. ההקשר ברור כל צורכו כדי לקבוע שמדובר כאן ביסור/ייסורים של צדיקים ולא באיסור (מן אסר). וברי שנתקיימה כאן צורה מיוחדת של יסור שחל בה המעתק $i < yi$. וכן מצאנו פעם אחת גם בכ"י ר 66 של הספרא: 'היו חללים באין עליו, אסורים באין עליו' (בהר פרשה ג ב'57). וקודם לכן פעם אחת בכך-סירא: 'ויסרתיהו באסורים' (ד: יז'57א).

הערות:

21. א. התופעה, שיו"ד שואית הופכת אל"ף, ידועה בארמית בארץ-ישראל, השווה למשל: יקר < איקר (השווה איקרר, ירושלמי כתובות פי"א לד ע"ב, וכן איקרא - כצ"ל - תרגום תהלים ח:ו ועוד) וכן יגר שהדוּתא < איגר שהדוּתא (כתובת רחוב שורה 17)58. בסורית אנו מוצאים אותה אפילו כשהיו"ד בתנועה מלאה: יתרת < איתרת, ידעת < אידעת59 וכיו"ב. ויש כגון זה ויותר מזה בסורית של א"י60 ואין כאן המקום לפרט.

22. ב. בכ"י ר מצויה בידינו העדות היחידה מספרות התנאים לקיום השם יסור ביחיד. בסב המקומות האחרים שהתיבה מזדמנת מצינו לעולם שהשם משמש ברבים: יסורין/ייסורין/ייסורים (כגון: מידה שלייסורין - קידושין ד: ז): צורת היחיד המזדמנת כאן ב"ר מתאימה יפה לשלושת השמות האחרים שנזכרו בעניין וכולם ביחיד: שלוותם, מתן שכרן, פורענותם (כן איתא ב"ר ובכל המקורות האחרים). מחוץ לספרות חז"ל השם מתועד ביחיד בכך-סירא מ:כט: '[לאי]ש יוד[ע] יסור מעים'61, ובברית דמשק: 'על פי כל יסורי' (עמ' 9, שו' 5)62.

23. ג. הגרסה 'יסורים של צדיקים' שנתקיימה בכל העדים האחרים של הספרי מתפרשת בפשטות כהליך של סטנדרדיזציה, הבאה להתאים את המקום הזה לנוהג בכל מקום

57. על פי עדות הקונקורדנציה למילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. 58א.ר. ספר בן-סירא, המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית ירושלים תשל"ג, עמ' 5.

58. ר' י' זוסמן, תרביץ מג' תשל"ד (תצלום הכתובת), וכן י' נוה, על פסיפס ואבן וכו', ירושלים תשל"ח, עמ' 81.

59. השווה ת' נילדקה, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, הערה 1 לעמ' 119.

60. השווה קדוקון של פ' שולטהייס, *Grammatik des christlich-Palästinischen Aramäisch*, Tübingen עמ' 12 סע' 2, c 16 ועוד פעמים הרבה בספר.

61. ר' הספר הנזכר לעיל בהערה 57 בעמ' 44.

62. ע"פ עדות הספר הנזכר לעיל בהערה 57.

להשתמש בצורת הריבוי בלבד. אך שמא לא למותר להעלות פירוש אחר: שמא אין יסורין אלא צורת היחיד יסור בכינוי הנסתרים (יִסְרוּן), שנתקיים בלשון חז"ל בעיקר במסורתו של כ"י ה, כגון ואיסורין (יבמות ח:ג ליד ואיסורין); ווודאין בוודאין מותר ווודאין בספיקון וספיקון בוודאין וספיקון בספיקון אסור' (קידושין ד:ג) ועוד פעמים הרבה⁶³. בכתבי־יד אחרים של המשנה נותרו מכינוי זה רק עקבות בודדים שנתפרשו למעתיקים בדרך אחר⁶⁴. פרופ' קוטשר מצא ממנו דוגמא אחת גם בשרידי הירושלמי מהדורת ל' גינצבורג [מ]ערים עליהן ומטבילין⁶⁵. אף כאן אפשר שהיא יסורין (= יסורין) היא יסורין (< איסורין). אולם משנשתכחה צורה זו של כינוי הנסתרים, התיבה נתפרשת בצורת הרבים, יסורין⁶⁶.

7. $o/u < a/e/i$

24. הנטייה להמיר תנועה קדמית (a או e, i) בתנועה אחורית o/u לפני עיצור שפתי⁶⁷, לפני רי"ש⁶⁸ ובמידת מה לפני למ"ד⁶⁹ ידועה ביותר בלשון חז"ל. לבד מן המלים הנפוצות והידועות מזדמנות כ"ר כמה דוגמות מעניינות: אחת מהן (זו שאנו מכיאים בסעיפים 27-28 להלן), יש בה עניין מיוחד ביותר. נבוא עתה לפרט דברינו ולפרשם.

לפני עיצור שפתי

25. צורת הנסמך רב בצירוף "רַב השבט" מופיעה כ"ר בצורה רוב: 'איני נשמעת אלא לאדם גדול שהוא כיוצא במשה רבך, א' לה אני רוב השבט ונשמעה לו' (קלא - ר 137, 5-6 מלמטה הורביץ 172, 7-8). נטייה זו להמיר תנועה קדמית בתנועה אחורית, פעמים שיצרה הומונימים, כגון: (מַרְבָּה <) מַרְבָּה בפיעל = מַרְבָּה בפועל⁷⁰; (טַמְאָתִי <) טַמְאָתִי בפיעל = טַמְאָתִי בפועל⁷⁰. וכך אף כאן רַב < רוב ונמצא הבינוני זהה בהגיתו לשם העצם רב.

63. ר' אפשטיין מבוא, עמ' 1255-1244, ופירוש התופעה בידי קוטשר מחקרים עמ' תנג'תנד.

64. ר' למשל, מב"א מסורת פס עמ' 17.

65. ר' קוטשר במקום הנרמז לעיל בהערה 63 עמ' תנד.

66. ואפשר שזהו היסוד לגרסה שנתקיימה בשבת (ז:ד) רק בדפוס ראשון נאפולי. 'המוציא אוכלין כגרוגרת חייב ומצטרפין זה עם זה מפני ששנו בשיעוריהם חוץ מקליפיהן וגרעיניהן ועוקציהן וסובין ומורסנן'. בכל הנוסחאות מצינו כינוי נסתרים בכל חמשת השמות, לעומת זאת בדפוס נאפולי: 'מקליפיהן וגרעיניהן ועוקציהן וסובין ומורסן'; בשני השמות האחרונים אין כינוי נסתרים. ושמא היה כתוב בטופס שלפניו 'סובין (וסובין=וסובין) ומורסנן (או ומורסין): ומאחר שהכתיב וסובין נתפרש לו צורת הריבוי סובין עקר את הכינוי גם מהתיבה האחרונה מורסן/מורסין < מורסין.

67. ר' ז' בן־חיים בהקדמתו לספר 'המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ספר המקורות, חלק ראשון, למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים', ירושלים תשכ"ג, עמ' 10, הערה 9 והספרות שהוזכרה שם. ור' קוטשר מגי"ש, עמ' 391-392. והשווה מב"א מסורת פס, עמ' 20, 25, וכן מאמרי בלשוננו, מג תשל"ט, עמ' 186-190.

68. השווה קוטשר מגי"ש, עמ' 391-392 ובמיוחד הערה 244. ר' מבוא לכ"י פר, קובץ א', עמ' 171-172 וכן מב"א מסורת פס עמ' 19, 65.

69. ר' להלן סעיפים 27-28 והמקומות המרומזים בהערה 76.

70. ר' בן־חיים ומאמרי בלשוננו מג במקומות הנרמזים בהערה 67 לעיל.

לפני ר"ש

26. 'הלא גם בנו דבר ולא פירשנו מפריה ורביה' (צט - הורביץ 99, 12-13) לעומת זאת ב"ר מצינו "...ולא פורשנו מפורש⁷¹. פורשנו במקום פירשנו/פירשנו ב"ר o/u לפני ר"ש כדומה לקרדם < קורדום⁷², תרבד < תרבד⁷², ברנה < בורנה⁷² וכן פרשת אשקלון < פורשת אשקלון (כתובות רחוב שורה 13⁷³). ואפשר שיש לנו דוגמא נוספת: 'מיכן אמרו חבית שכפאה על פיה מירחה בטיט מן הצדדים טמאה' (קכו - הורביץ 163, 20-21) ב"ר (134, 26): 'מורחה בטיט'. כלום לפנינו צורת בינוני של בניין קל (מורח בכינוי הנסותרת) או שמא מירחה < מורחה לפנינו? - האפשרות השניה נמצאת מסתייעת מרוב עדי הנוסח הגורסים ברובם צורת עבר [כ"י לונדון: מירחה: הילקוט - מרחה; הסקילי - ומרחה. וזו כנראה גרסת כ"י א וכ"י ברלין לפני ההגהה מדחה (נשתבשה להם ר"ש לדל"ת): רק הדפוס הראשון גורס צורת בינוני - אבל בבניין פעל - ממרחה]. מכל מקום כאן וכאן - פורשנו ומורחה - אין הכרח ואין מקום לטעון שלפנינו יו"ד שנתארכה לוי"ו.

לפני למ"ד

27. 'מגלח יום שלשים ואחד ואם גילח יום שלשים יצא ת"ל עד מלאת הימים אשר זייר לה' וכבר מלאו ימי נזירותו או אפילו אמר הריני נזיר מאה ימים אם גילח ביום שלשים ואחד יצא וכו' (כה - הורביץ 30, 17-18 ו-31, 1). שלוש פעמים מופיע הפועל גלח בפיעל: מגלח, גילח, גילח. בכ"י ר (88, 14-17) הקטע מופיע בשינוי נוסח ומצינו בו: 'מגלח... אם גילח יום ל' יצא... ואם גולח ביום ל' יצא... אם גילח ביום לא לא יצא וכו'.

'נמצינו למדים שמתחיל למנות מיום שגילח' (ל - הורביץ 36, 14-15): ר (90, 18-19 מלמטה): 'נמצ' למדין שמתחיל למנות מיום שגולח'. 'יגלחנו, מיכן אמרו תגלחת טומאה כיצד, מגלח ואח"כ מביא ואם הביא ואח"כ גלח לא יצא' (כח - הורביץ 35, 13-14): ר (90, 10-11): 'מיכן אמרו... מגלח ואחר כך מביא ואם הביא ואחר כך (גולוח) (והועבר קו על גבי הוא"ו השנייה) יצא'.

28. בשלושה מקומות גורס ר גולח כנגד גילח של העדים האחרים. - מה טיבה של צורה זו? האפשרות שלפנינו צורת "גולח" בבניין קל רחוקה היא ביותר, שכן בכל ההקשרים מתבקשת צורת קטל ("עבר"). ומסייעת לזה העובדה שהפועל גלח משמש בכל מקום בבניין הכבד בלבד (גלח, מגלח, נתגלח). האפשרות שלפנינו צורת פעל בעבר גם בה יש צד קושי, שכן בניין פעל בעבר ובעתיד⁷⁴ אינו משמש למעשה בלשון חכמים⁷⁵. וכל צורה שנזדמנה במקור טוב של ספרות חז"ל חשודה היא שאינה מבניין פעל. כלום לפנינו שגגת מעתיק שנתארכה לו היר"ד לוי"ו (ג' פעמים במקומות קרובים

71. מבנה זה נידון בסעיפים 46-51.

72. ר' המקומות הנרמזים לעיל בהערה 68.

73. ר' המקומות הנרמזים בהערה 58 לעיל.

74. הבינוני מגלח, מגלחת וכו' אין בו כדי להעיד על קיום בנין פעל, והדברים ידועים.

עיונים בלשון כתב־יד רומי 32 לספרי במדבר

זה לוח) או שמא בכל זאת דברים כגון: שמא משוקע כאן חֲלִיף (ואריאנט) של גֶלַח שתנועת פ' הפועל נתגוונה בו ל־ o/u לפני העיצור ל־מ"ד: gillah < gullah, דבר שיש לו עדים ברורים בתיבות $\kappa\alpha\lambda\alpha\mu\omicron\varsigma$ < קולמוס, caligas הרומית ידועה כקֶלְגֶס אך מצינו גם קֶלְגֶס (ק, סוטה ח:א), והשווה גם ammarkarra וכיו"ב ההגויה גם מרכול (ליד אמרכול, מרכל וכיו"ב)⁷⁶.

עתה נוכל לומר שהתופעה נשמרה גם במלים עבריות. מצאנוה בכתב־יד מצויין מתים - כתב־יד נחום לסדר מועד⁷⁷: גֶלְגֶל! (> גֶלְגֶל, עירובין י:יד); פֶלְפֶל⁷⁸ (>⁷⁹) פֶלְפֶל או פֶלְפֶל⁸⁰ שבת ו:ה) וברבים פֶלְפֶלִין (> פֶלְפֶלִין/פֶלְפֶלִין ביצה ב:ח-ט). דומה אני שאין לבטל ביטול גמור את האפשרות שכ"י ר מוסר לנו כאן צורה נוספת שחל בה החילוף < i/o/u לפני ל־מ"ד: גֶלַח < גֶלַח.

ה. ין/ם לסגירת הברה פתוחה סופית

29. הנטייה לסגור הברה סופית פתוחה בנו"ן או במ"ם היא סגולה מסגולותיה של תורת ההגה של ל"ח. התופעה מתועדת בעיקר במליות (כגון: למעלה < למעלן, למטן, פֶא < כֶן / פֶאן⁸¹) ובשמות פרטיים (כגון: ציפורי < ציפורין/ציפורים⁸¹, אֶמְנָה < אֶמְנֶם⁸² וכיו"ב). מחוץ לשתי הקטגוריות הללו אין לנו בעברית דוגמות של ממש, אבל בארמית של א"י מצינו את עקבותיה בצורת הנסתרים של העבר: קֶטְלוֹן < קֶטְלוֹן ובקטגוריות נוספות⁸³. לא נוכל לצאת ידי חובת העניין הזה בלי להזכיר שתי דוגמות מעניינות מכ"י ר, שאפשר שיש בהן הֶד לתופעה זו:

30. 'וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה, מגיד הכתוב שהיו בני אדם כשרים וצדיקים ומסרו נפשם על הדבר. ר' נתן אומר אחרים מסרום' (קנז - הורביץ 20,209 - 2,210). בר' מצינו כמה וכמה שינויים: '...מגיד הכת' שהיו בני יש' כשרים וצדיקים ומסרום צדיקים על הדבר נפשם ר' נתן או' אחרים מסרום'. להלן ההבדל העיקרי:

הפנים: ומסרו נפשם על הדבר.

ר: ומסרום צדיקים על הדבר נפשם.

לשון ר כאן מגומגמת מעט. הצורה ומסרום, כלום גרירה היא מדברי ר' נתן בסיפא 'אחרים מסרום'. או שמא 'מסרום' = ומסרו (צדיקים על הדבר נפשם) ונוספה בה המ"ם לסגירת ההברה?

75. ר' סגל, עמ' 116-117 וכן ילון מבוא, עמ' 136 ואילך.

76. מו"ר פרופ' י' קוטשר תמ"כ הוא שהצביע על התופעה והעמיד על שלוש מלים אלו. ר' קוטשר ערכי, עמ' 38, 78-79, 90 ואילך.

77. ראה יחיאל קארה, 'מסורות תימניות בלשון חכמים על פי כתב־יד מן המאה השש עשרה', לשוננו מד (התש"ם), עמ' 35. הוא הביא שם את שני השמות המזכירים כאן בלי לרמוז לפתרון הפונטי שאנו מציעים.

78. חיבה זו מנוקדת ניקוד כפול בכה"י - ניקוד בבלי וניקוד טברני - פֶלְפֶל.

79. החילוף u חל גם בהברה המוטעמת מן הסתם מתוך הרמוניזציה עם התנועה הראשונה. השווה קולגוס (> caligas) מכ"י ק, שנוכרה לעיל.

80. הניקוד פֶלְפֶל (ר' הערה 78 לעיל) מצוי גם במסורת הניקוד הבבלי, כפי שהראה פורת, עמ' 127.

81. ר' קוטשר מחקרים, עמודים פה וקצ וכן ב"חיים קובץ א', עמ' 46 ומבוא פר שם, עמ' 171.

82. ר' מב"א מסורת פס, עמ' 30.

83. ר' לאחרונה דיונו המעמיק של א' טל בלשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165 ואילך.

31. 'ונסכו רביעית ההין לכבש האחד' (כג, הורביץ 27, 24-25) בכ"י מצינו 'ונסכו רביעית ההיא לכבש האחד'. אין צריך לומר שהחילוף ההין / ההיא אינו רומז על חילוף נוסח, כינוי הרמז ההיא במקום ההין שבנוסח המסורה, שנתקיים בכל עדי הנוסח של הספרי. דומה אני שיש לחפש את ההבדל בתחום ההגייה. היינו, שמה נשתקע כאן הַד להגייה של כינוי הרמז ההיא בנר"ן סופית לסגירת ההברה habīn והתיבה הפכה הומונים לשם העצם הין ביידוע (ההין = habīn). ומה שעשה כאן סופר ר או קודמו הוא "תיקון" יתר של צורה אחרת: ההין (שם עצם) שהיה זהה לההיא (< ההין) תוקן שלא בדין.

ענייני תצורה

32. כתחום תורת הצורות מצויים ב־ר הרבה קווים שנשתמרו רק בטובים שבמקורותיה של לשון חז"ל. למעשה, לגבי חלק מהם אין בהימצאותם ב־ר כל צד חידוש, אלא בזה שהם באים ומעידים גם עליו על ר שאף הוא מקור מהימן, אח לאלה המקיימים תופעות לשון מקוריות ועתיקות יומין. ואף זה לא דבר קל הוא בעינינו, בפרט שרובם המכריע של הפרטים הללו לא נשמרו בכתבי היד האחרים של הספרי. נציין להלן כמה מהם.

א. הפעיל ע"ו < פ"י

33. 'בארבעה מקומות ביקש משה מלפני הקב"ה והשיבו על שאלותיו, כיצא בו אתה אומר וכו'... בס"ה מופיעות כאן עשר פעמים צורות שונות של השיב (קה - הורביץ 104, 1-13) במקום אחד גורס ר הושיב - ליד 9× השיב - (32, 16-8 מלמטה). וכן בפסקה קלח (הורביץ 184, 11-185, 4) שש פעמים צורות השיב. כנגד זה ר (142, 11-3) הושיב - ליד 5× השיב. התופעה נידונה במקומות שונים בספרות במחקר⁸⁴.

ב. נתקטל בינוני של נתפעל

34. במקום אחד, לפחות, נתקיימה ב־ר צורת בינוני של כנין נַתְפַעֵל הפותחת בנר"ן: נַתְקַטֵּל (במקום הצורה הרווחת מַתְקַטֵּל). לעומת 'יתנדבו ציבור מה שמתנדבין' (מה - הורביץ 51, 3) גורס ר (95, 17 מלמטה), 'יתנדבו ציבור משנתנדבין' = מה שנתנדבין⁸⁵. התופעה נידונה בהרחבה במקומות אחרים⁸⁶ ואין מקום לשוב ולהפך בה כאן.

84. ר' ילון מבוא, עמ' 165-170 ולאחרונה י' קארה, לשוננו מד (תש"ם), עמ' 34. ללשון האמוראים של א"י השווה מ' סוקולוף לשוננו לג (תשכ"ט) = קובץ א' עמ' 293. אך ר' דבריו של הנמן עמ' 298 הערה 334, הטוען שצורות אלו מקורן בבבל. למרות השגותיו הנכוחות, ספק אם נוכל להתעלם מכל המקורות המעידים שהמעבר ע"ו < פ"י רָחַג גם בא"י.

85. ר' לעיל סעיף 6.2.

86. ר' מאמרי בלשוננו מא (תשל"ז), עמ' 88-95 = קובץ ב', עמ' 128-135 וכן מב"א, מסורת פס, עמ' 106-112 וא' קימרון לשוננו שם, עמ' 144-157.

ג. בניין נופעל

35. במקום אחד מצינו בכ"י ר צורת נופעל במקום נפעל המקובל. 'בא הכתוב ולימד על הבכורים שיהיו נתונים לכהנים' (ה – הורביץ 8, 19) נתונים היא גרסת דפוס ראשון. בכ"י לונדון, אצל הסקילי ובילקוט מצינו: ניתנין/נתנין/ ניתנים וכיו"ב. אך בכ"י ר (80, 6 מלמטה) ובכ"י א מצינו: נתנים. לעומת זאת במקבילה (קז) – הורביץ 136, 17) גורס ר (124, 27): ניתנים, א: ניתנין, אך כ"י ברלין וכ"י לונדון גורסים נותנים (נופעל)⁸⁶. קיומו של נופעל בלשון חכמים ובמקורות אחרים נידון בהרחבה בספרות המחקר⁸⁷.

ד. חילופי צורות ומשקלים בכינוני של בניין קל

36. בצורות רבות של הבינוני של בניין קל מתגלים חילופי משקלים בין הספרים שלנו ובית כתב־היד העתיקים. צורות אחדות לא נתקיימו אלא במעולים שבכתב־היד ובכלל זה כתב־יד ר. נזכיר כאן כמה מן הדוגמות הבולטות:

36.1. דֹּלַק/דֹּלְק: בצד דֹּלַק הרווחת ביותר בספרות התנאים (ונמצאת כבר במקרא)⁸⁸ עולה גם הצורה דֹּלְק בכמה מקורות טובים, למשל 'הנר הדלק בשבת' (ק), פ"א שבת ג: ו לעומת דֹּלַק שברוב הספרים). בר מצינו לשתייהן בהקשר אחד: 'שומע אני יהיו כל הנרות דולקים' (נט – הורביץ 57, 3) גם ר (97, 19 מלמטה): דולקין. 'שהיו דולקים לעולם' (נט – הורביץ שם, 9) ר: דליקין (שם שם 14 מלמטה)⁸⁹.

36.2. עוסק/עסק: 'בא הכתוב ולימד על העוסקין בפרה מתחילה ועד סוף' (קנד – הורביץ 157, 2) בר (131, 7-6 מלמטה): העסיקין. והשווה: 'שלוש נשים עסיקות בבצק' (בכתב־היד ק, פ"א, לו, פס, דפוס ראשון ועוד פסחים ג: ד; ור' גם תוספתא שם ג: ח). בניקוד הצורה חלוקות המסורות, ב"ק מצאנו עִסְיָקוֹת (פְּעִיל) בפ"א: עִסְיָקוֹת ובפס: עִסְיָקוֹת (פְּעַל).

36.3. צוהב/צוהבו/ צוהיב/ צוהיב: הפעול צוהב – שעניינו לריב – הרווח בספרות חז"ל נכתב פעמים הרבה גם צוהב⁹⁰. ומצאנו כמה וכמה פעמים 'צוהב כנגד פלוני' (למשל, ספרי דברים, שט, פינקלשטיין 348, 7-8) או 'צוחבין זה עם זה' (מכילתא דרשב"י, פרשה יד פסוק

86. א. ר' ילון, מבוא, עמ' 158.

87. ר' ילון מבוא, עמ' 152-159. הנמן, עמ' 260-261 וכן מ' מורשת ז"ל במאמר מפורט שנתפרסם באסופה 'מחקרים בעברית ובלשונות שמיות', אוניברסיטת בראייל, רמת-גן תש"ם, עמ' 126 ואילך.

88. השווה תהלים ז: יד; משלי כו: בג.

89. בפרשת החילופים בן פועל לפעל דן דיון מעמיק וחרוף דר' הנמן ז"ל (ר' הנמן עמ' 92-97). לדידו קיומו של החילוף בצורות היחיד בלבד פועל/פעל והעדרו בצורות המוספות (הנקבה, הרבים והרבות) ללמד יצא. היינו, בצורות המוספות אתה מוצא רק פועלת, פועלים/פועלות או פעלה, פעלים/פעלות ואינך מוצא חילופים ביניהם. דבר זה מלמד לדעתו, שאין לדבר על חילופי משקלים אלא על חילופי פ"א/פועל/פעל) בלבד. קביעה זו כוחה יפה אולי לכמה מכתבי היד ובכללם כ"י פ"א, אך הוא נמצא מוקשה, לפחות, מהצורות של הפועל דלק. כאן מצויים גם דולק/דלק וגם דולקים/דלקים (כפי שהוא עצמו מציין שם עמ' 95-96), לפיכך אין לדחות את הדעה שלפנינו בכ"ז חילופי משקלים.

90. ר' ז' בן-חיים, תרביץ יב (תש"א), עמ' 75-77.

כב ר' אפשטיין מלמד עמ' 63, שו' 1). וכן 'לשני כלבים שהיו בעדר והיו צהובין זה עם זה' (ספרי במדבר, קנו, הורביץ 209, 6) אבל בר מצינו 'והיו צהובין זה עם זה' (149, מלמטה). 5

36.4 קצור/ קצור: תחת קצָר או קָצַר מזדמנת בר הצורה קצור. 'שאם היתה יולדת בעצור יולדת בריוח, נקבות יולדת זכרים... קצרים יולדת ארוכים' (יט - הורביץ 23, 20-24, 1) בכ"י ר (85, 7 מלמטה) מצינו 'קצורים יולדת ארוכים'⁹⁰. וכבר דן ש' שרביט⁹¹ בצורה זו ואף ציין מקבילות שונות (ובכלל זה קטע גניזה לאבות). אתה מתפתה להניח שבהקשר שלפנינו היתה גרירה לצורה ארוכים, אך יש עדויות שהצורה מקוימת אף שלא בשכנות לצורה ארוך, כפי שמלמדת הדוגמא מקטע הגניזה לאבות: 'היום קצור והמלאכה מרובה' (ב: טו). אין לדעת אם לפנינו צורת קצור בדומה ל' קצרות - (יחזקאל מב: ה) או קָצַר בדומה לאָרַךְ, גְּבַהּ וכו'י'⁹².

36.5 קרב/ קרוב: 'אדוננו מן הקריבים קבע זמן לקריבים וקבע זמן למקריבים, מה זמן שנאמר בקריבים הכשיר בו שמיני... ועוד ק"ו ומה זמן שנאמר בקריבים שריבה הכתוב את הפסולים... אם אמרת בזמן שנאמר בקריבים שנוהג בכל הקריבין לפיכך הכשיר בו שמיני ומשמיני והלאה וכו' (כט - הורביץ 35, 19-24); הדרשה עוסקת בקריבים לעומת המקריבים. בכ"י ר (90, 15-19) מצינו חמש פעמים מתוך השש קרובים/ קרובין ורק במקום החמישי גרס: קריבין. בכל חמשת המקומות נגרדה הוי"ו והוסבה ליו"ד, אך ככולם ניכרים עקבותיה של הוי"ו. ונראה שמדובר כאן בצורה קְרִיב (ולא קרוב) בדומה לחילופים אחרים של פֶּעַל/פְּעוּל⁹³, כגון דָּבַק/דְּבִיק הידועות. וכן מְלֵא/מְלוּי, השווה: 'כדי שיבואו אבותינו לארץ וימצאו אותה מלאה ברכה' (ספרי דברים, לח, פעמיים, פינקלשטיין עמ' 77 שו' 1 ושורה 3. בכ"י ר פעמיים: מלווייה במקום מְלֵאָה).

36.6 רודף/ רדיף: 'אמר להם הואיל ואתם רודפים אחר הזנות אף המים לא יכדקו את נשיכם' (כא - הורביץ 25, 5-6). בר (86, 12) מצינו: 'הואיל ואתם רדיפין על הזונות'⁹⁴ וכו'.

ה. חילופי מקוטל-מוקטל

37. אף חילופי צורות בינוני של פֶּעַל (מקטל) בבינוני של הַפְּעַל (מקטל) ידועים ביותר

90. וכן מצינו בכ"י א ובמדרש חכמים.

91. ר' ש' שרביט, 'נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בריאילן, רמת-גן תשל"ו, עמ' 103-104.

92. ר' זכריו המפורטים של שרביט במקום המוזכר בהערה הקודמת.

93. לטעמי, אין להניח שהיה כאן תהליך פונטי שגרם למעתק $e < u/o$ לפני העיצור השפתי ב"ת (בדומה למה שהזכרנו לעיל בסע' 25). דבר זה מתרחש ממש רק בהברה סגורה (בלתי מוטעמת) כאשר התנועה והעיצור השפתי באים בהברה אחת. ואף בדוגמא שזכרה לעיל (סעיף 25) רב השבט < רוב השבט, הדבר מתרחש בהברה סגורה לא-מוטעמת (התיבה הזעירה רב < רוב המסומכת לתיבה השבט, אף היא אינה מוטעמת הטעמה עצמאית).

94. ר' להלן סעיף 41.

עיונים בלשון כתבי־יד רומי 32 לספרי במדבר

בכתבי היד המעולים של ל"ח. כגון מסואבות < מוסאבות, מתוקן < מותקן ועוד⁹⁵. אף בכ"י ר מצינו סימכוין לתופעה:

37.1. מואחר/ מואחר: 'שאיין מוקדם ומאחר בתורה' (סד – הורביץ 61, 2–6 × 3) בר: 'שאיין מוקדם ומאחר בתורה' (3×), וכן 'איין מוקדם לתמיד של שחר אלא קטורת ואין מאחר תמיד של בין הערבים וכו' (קמג – הורביץ 191, 7–8) אף כאן ר – מוקדם... מואחר. סימוך מאחר למוקדם אפשר לו שיגרור את זיהוין הצורני, אך קיומה של התופעה בשורשים אחרים⁹⁶ אינו מזיק אותנו לפתרון זה.

37.2. מופרש/ מפורש:⁹⁷ 'יברכך ה', בברכה המפורשת בתורה' (מ – הורביץ 43, 17) לעומת זאת ר: המופרשת.

37.3. מובלע/ מובלע:⁹⁸ בדרך כלל התהליך הוא מקוטל < מוקטל, אבל מצינו ב־ ר גם דוגמא הפוכה: 'לחם אבירים אכל איש (תהלים עח:כה) לחם המובלע באבירים' (פח – הורביץ 87, 10–11) בר מצינו (107, 6): המבולע. בכל מקום אחר מצינו מובלע השווה למשל: 'היו שלושה והאמצעי מובלע ביניהן' (עירובין ד:ו): 'היתה חיטה אחת מובלעת בתוך שדה שעורין, או שעורה אחת מובלעת בתוך שדה חטים' (תוספתא כלאיים, ב:ג).

ו. תצורתן של תיבות שונות

38. בעשרות תיבות וצורות בודדות מתגלות בר עדויות מעניינות, שבחלקן אינן ידועות אלא ממנו. בירורן של רוב הצורות הללו מחייב מחקר מקיף לעצמו שכן הדבר כרוך בעניינים שונים של זקדוק ובעיונים באוצר המלים. אבל לא נוכל לפטור עצמנו מלהעיר על התופעה בכמה דוגמות, בחינת הפרט המלמד על הכלל. ועוד תבוא השעה לשוב לפרט ולברר באר היטב את היתר.

מעייין/ נעיים

39. 'אמר שמעון הצדיק... כשבא אחד מן הדרום... ונס לי רועה היית בעירי והלכתי למלאות מים מן המעיין וכו' (כב – הורביץ 26, 7–10) כ"י ר גורס (86, 15–14 מלמטה): '... רועה הייתי בעירי והלכתי למלות מן הנעיים' צורה זו בשיכול עיצורים, לא נתקיימה אלא בכ"י ר כפי שכבר רָאָה וְהָרָאָה מהר"ן אפשטיין לפני שנים הרבה⁹⁹. אף הוא הצביע (שם) על גלגוליה של התיבה במקורות שונים: [הניע]ם, הניאוב ואף נשתבשה לצורה פשוטה יותר: השאוב. לדעתו של אפשטיין לפנינו צורה דיאלקטית של איש שבא מן הדרום כמסופר בקטע שבספרי.

95. ר' אפשטיין מבוא, 1255, וכן המבוא לכ"י פר קובץ א', עמ' 177. לאחרונה דן בתופעה דיון מעמיק ביותר דר' הנמן ז"ל (עמ' 197–206) ואף הצביע על גורמי צמיחתה.

96. ר' הנמן במקום הנרמז בהערה הקודמת.

97. החילוף בפועל זה אינו ידוע מכל מקור אחר זולתי ר.

98. גם החילוף בפועל זה ידוע לפי שעה מ־ר בלבד.

99. ר' תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 192.

פסק / ספק

40. 'עד מלאות הימים ועדיין לא מלאו ימי נזירותו אין לי אלא מי שיש לו הפסק לנזירותו נזיר עולם מניין ת"ל כל ימי נזרו קדוש הוא וכו' (כה - הורביץ 31, 1-2). והשווה פסקה כזו (הורביץ 34, 5-7): 'עד מלאות הימים אשר יזיר לה' אין לי אלא מי שיש לו פסק לנזירותו וכו'. במקום הראשון גורס הילקוט פסק כנגד הפסק. במקום השני מצינו הפסק במדרש חכמים. שתי הצורות הפסק ופסק (פסק, פסק וכיו"ב) קשורות בשורש פסק. בכ"ר בשני המקומות מצינו ספק וכן גורס כ"י לונדון במקום הראשון. ואין להניח שיש כאן שיבוש גרפי אלא צורה מקורית שנתרחש בה שיכול עיצורים: ספק או פסק (ואין לה כל קשר עם ספק מקורי)¹⁰⁰.

זנות / זונות

41. 'אמר להם הואיל ואתם רודפים אחרי הזנות אף המים לא יבדקו אתכם' (כא - הורביץ 25, 5-6). הצורה זנות מקויימת בכל עדי הנוסח, לעומת זאת ר (12, 86) גורס: רדיפין על הזונות. גרסת כל העדים מכוונת לשם העצם המופשט: זנות. גרסת ר מחייבת פירוש. אפשר שיהא מי שיתפתה לחשוב שאף ר גורס צורה דומה והו"ו שאחרי הזי"ן באה לציין שוא נע שהגייתו הושפעה מהתנועה התוכפת: זנות < זונות = zūnūt. אני מפקפק ביותר בפתרון זה. לטעמי, סביר יותר להניח בפשטות שזונות היא צורת הרבים של זונה: זונות, ולמעשה אין כאן אלא חילוף של שם עצם כללי ברבים בשם עצם מופשט, בדומה למה שמצאנו במקומות אחרים. כגון 'בית עבדים' שתורגם 'בית עבדותא' (אונקלוס שמות כ: ב ועוד)¹⁰¹.

שימוש הצורות

א. קטול בינוני פעלי

42. שימושה של הצורה פעול כבינוני פעלי של בניין קל (ליד פועל הרגילה) בספרות התנאים נידון במאמרי צורות נדירות בלשון התנאים¹⁰², לפחות שלוש דוגמות לשימוש זה מזדמנות בר.

42.1 שתי = שותה: 'והושיבו שם נשים מוכרות כל מיני כיסנין והיו ישראל אוכלים ושותים' (קלא - הורביץ 170, 21-22), כנגד זה בר (137, 14) '...והיו יש' אוכלין ושותיין'. ואין צריך לומר שאין מקום לטעון שהצורה היא 'שותין' ונשתבש הסופר במקומה של הו"ו, שכן שתי היו"דין יוכיחו שמדובר בצורה שהיו"ד שבה, היא עיצורית: שתויין או שתויין, האפשרות הראשונה מקורבת על ידי שכנתה 'אוכלין', שאף היא צורה פעילה היא.

100. שיכול עיצורים (מטתוים) עשוי, כידוע, להתרחש במקום שיש עיצור שוטף (למנ"ר) או עיצור שורק (ש, ס, ז, צ), ואכן גם במעין < נעיים, פסק < ספק מצויים התנאים תהליך זה. 101. ועדיין יש מקום לברר את היחס בין שם עצם כללי ברבים לשם עצם מופשט. זה האחרון צמיחתו עתיקה היא ביחס, אך עיקר התפשטותו ממוצאי הבית השני ואילך. והדברים מחייבים הרחבת וברור.

102. לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 98-102 = קובץ ב' עמ' 138-142.

42.2 אָסוּר = אוסר: ז'מה במקום שאין האוסר אוסר כל ימיו כשבא איסור הקל על איסור הקלה אסר את אוסריו מקום שהאוסר אוסר כל ימיו וכו' (פסקה ז', הורביץ 11, 15-16) כנגד זה גורס ר' (81, 5-4 מלמטה): 'מה אם במקום שאין האוסרה אוסר כל ימיו כשבא איסור הקל על איסור הקלה אסר את אוסריו במקום שהוא אסורה אוסר כל ימיו וכו'. ובא המגיה ותיקן וגרס אוסרה (מחק את הוי"ו שאחרי הסמ"ך ותלה וי"ו ע"ג הרווח שבין אלף לסמ"ך).

נגזע - נוגע: 'כביכול אמר המקום אין השטן נוגע בהן' (פסקה מב, הורביץ 46, 15). אבל ר' (94, 7): נגוע.

שלוש הצורות הנזכרות כאן אין להן זכר בחילופי הנוסח במהדורת הורביץ. שלושן מצטרפות לחומר שכבר נתפרט במקום אחר, מאשש אותו ומתאשש ממנו¹⁰³.

ב. שימוש פעיל של נפעל ונתפעל

43. השימוש הפעיל של נפעל ונתפעל שנהג בלשון המקרא לא נכרת גם מלשון חכמים¹⁰⁴. ומדי פעם חזרות ועולות דוגמאות נוספות ממקורות טובים של לשון חז"ל. גם ר' תורם תרומתו בנידון זה:

43.1 נכנס = הכניס: 'יכול כדרך שכנסו הימנו הרבה כך אכלו ממנו הרבה ת"ל הבשר עודנו בין שיניהם' (צח - הורביץ 97, 12-13) ר' (110, 18); 'יכול כדרך שנכנסו הימנו הרבה כך אכלו הימנו הרבה'. וכן גרס גם הדפוס הראשון של הספרי.

43.2 נתכפר - כפר: 'והזה אל נכח פנו אחל מועד... שבע פעמים שיהו מעכבות זו את זו שהיה בדין הואיל ונאמרו הזיות בפנים ונאמרו הזיות בחוץ אם למדתי לפנימיות... אם אמרת בפנימיות שהם מכפרות לפיכך מעכבות זו את זו תאמר בחיצונות שאין מכפרות...' (קכג - הורביץ 154, 14, 20-155, 2), ר' (131, 9-8): '...אם אמרתי בפנימיות שהן מכפרות... תומר בחיצונות שאין מתכפרות'. מתכפרות ליד מכפרות¹⁰⁴ בתפקיד זהה, היינו בשימוש פעיל.

43.3 ונתברך - בירך: 'ר' עקיבא אומר נאמר הביאו עומר בפסח שתתברך לכם תבואה שבשדות ונאמר הביאו ביכורים בעצרת כדי שיתברכו לכם פירות האילן אף ניסוך המים בחג כדי שיתברכו לכם גשמי שנה' (קנ - הורביץ 196, 7-9) ב"ר מצינו (145, 6-4 מלמטה): '...הביאו עומר בפסח שתתברך לכם תבואה ונאמר הביאו ביכורים בעצרת שיתברך עליכם פירות אילן אף לניסוך המים בחג שיתברכו עליכם גשמים'. אם כן, ב"ר 'שיתברך עליכם פירות אילן'. הכ"ף הסופית מלמדת שלא נשכחה וי"ו ('שיתברכו'). הנוסח מכוון לומר שהמברך יתברך (= יברך) עליכם את פירות האילן. במבנה זה פירות האילן הוא מושא במשפט ולא נושא.

ג. היה + פעל

44. מערכת הזמנים של ל"ח יודעת שתי צורות להבעת זמן עבר: פעל רגיל ולידו 'היה + בינוני'. היחסים ביניהם, הגם שלא נחקרו חקירה מלאה, ברורים דיים ואין כאן המקום

103. ר' המקום הנזכר בהערה 102 לעיל.

104. הנושא נידון מחדש במאמרי הנזכר בהערה 54 לעיל סעיפים 17-15.

104. אף אפשר שאין מכפרות אלא כתיב חסר תיו של מתכפרות < (מכפרות); השווה מש"כ לעיל בסעיפים 16-19.

לפרט בזה. בכ"ר מתגלה "זמן" שלישי: "הָיָה + פָּעַל", המשמש חֲלִיף (ואריאנט) של זמנים אחרים. ואלה הנתונים:

'גירה בהם סנגדורים והיו מפצעים את ראשיהם' (קלא - הורביץ 171, 22), לעומת 'גירה' של רוב העדים, מקיים ר: 'והיה גירא¹⁰⁵ בהן סנגדורין והיו מפצעות את ראשיהן' (137, 10-11 מלמטה). וכן 'התחילו ישראל להיות מנתקים, אמר להם: עבדי אתם' (קטו - הורביץ 128, 2) לעומת זאת ברר (121, 19): 'התחילו ישר' היו מנתקין וכו'.

45. וכזאת מצינו גם במכילתא פסחא פרשה יא (י, וכן אתה מוצא שהאבות והנביאים נהגו בדרך ארץ, מהדורת הורביץ - רבין עמ' 38, 6-7) בכ"י א מצינו: 'שהיו אבות והנביאים נהגו בדרך ארץ'. וכן מצינו בפועל המקביל עשה¹⁰⁶: 'שבע שנים עשתה ארץ ישראל נשרפה'¹⁰⁷ (ירושלמי כתובות לה ע"ב, כן הוא בכ"י ליידין וכן הובא בדפוס ווניציה).

- האם לפנינו אשגרות מעתיקים או הַד לצורות שרווחו בלשון והן פרי העברה מ־הָיָה קוּטֵל/קוּטֵל הָיָה הנפוץ. היינו הָיָה כמצייין זמן עבר דבק (או נדבק) גם בצורות פָּעַל¹⁰⁸?

ד. בינוני סביל כמושא פנימי

46. 'ויאמרו הרק אך במשה והלא אף עם האבות דבר הקב"ה ולא פירשו מפריה ורביה הלא גם בנו דבר ולא פירשנו מפריה ורביה' (צט הורביץ 99, 12-13). הצירוף 'מפריה ורביה' הַנְּקָרָה כאן פעמיים, מקויים הוא כמעט בכל המקורות בחילופים קלים בכת"ב. לעומת זאת גרסת ר (111, 8-9) שונה ומיוחדת היא: '... ולא פירשו מפורש... ולא פורשנו¹⁰⁹ מפורש'. ובאה יד שנייה בשני המקומות והעבירה קו על גבי האותיות 'ורש' בתיבה 'מפורש' ותלתה על גביהן את האותיות 'ריה ורביה' (כלומר קראה - 'מפריה ורביה'). גרסת היד הראשונה של - ר אין לה רע. אך יש להעיר שבמדרש חכמים לא מצינו אלא 'ולא פירשו', 'ולא פרשנו' ללא כל משלים אחרי הפועל 'פירש'. בילקוט שמעוני לתורה דפוס ראשון שאלוניקי, רפו מצינו במקום השני 'ולא פירשנו מפריה' (ללא ורביה).

47. מה טיבה של הצורה מפורש של כ"י ר בהקשר שלנו? - לכאורה אין כאן אלא גלגול של ראשי התיבות מפור' (= מפריה ורביה) שלא נתפרשו כדבעי לסופר ר (או לקודמו?) והסב אותם בשני המקומות לתיבה רגילה בהוסיפו שיי': מפורש. מסייעות

105. ר'. מש"כ לעיל סעיף 10.

106. וכבר העמיד סגל (עמ' 130 הע' 1) על שימוש עשה (ועבד הארמי) כאוגד בלשון חכמים (בדומה להיה).

107. ברור, שמדובר כאן בצורת העבר נִשְׂרְפָה או נִשְׂרָפָה, ואין להניח שלפנינו צורת הבינוני נִשְׂרָפָה, שכן בל"ח משמשת כבינונית הצורה חתומת התי"ו: נִשְׂרָפָת.

108. דבר זומה נחרש בסורית, הצורה האינקליטית הָיָה ששימשה עם הבינוני קָטֵל-הָיָה וכיו"ב דבקה גם בצורות פָּעַל וַיִּפְעַל (ר' נילדקה בספר הנזכר לעיל בהערה 59 בסעיפים 263 ו-268).

109. פורשנו = פירשנו ר' לעיל סעיף 26.

לזה העובדה שיש נטייה אצל סופרים – ובכלל זה סופר ר – לכתוב ביטויים חוזרים בקיצור ובראשי תיבות וכן הנהג להימנע, לעתים, מציון הגרש או הגרשיים המציינים קיצורים וראשי תיבות. בכל זאת, עומדים כנגד זה כמה שיקולים: א) כיצד יטעה מעתק וימיר ביטוי כל כך נפוץ – 'פירשו מפריה ורביה' בביטוי תמוה ומוקשה 'פירשו מפורש' (ב) כיצד תעלה לו משוגה זו פעמיים?

ויושם נא אל לב שעדותו של ר אינה מבודדת לגמרי, גרסת מדרש חכמים שמסורתו דומה לזו של ר המחסירה את המשלים בשני המקומות חשודה עליך שהכירה גרסה דומה והמירה את הקשה בקל: ויתור על כל משלים אחרי הפעול פירש. גם גרסת ילקוט דפוס שאלוניקי שקיים במקום אחד 'ולא פירשנו מפריה' רומזת (ולו, רק רמז קל בלבד), שהוחלפה צורה קשה מפורש בצורה קלה יותר: מפריה.

48. מה פירוש נפרש, איפוא, את גרסת ר? האפשרות שלפנינו 'מן + פורש' (מפורש), כלומר מן + הבינוני להבעת תיאור מצב (כדומה ל – 'למדין תורה מעומד ... מיושב', מגלה כא, ע"ב, 'נותן לו שכרו משלם' ב"ק קטז ע"א ועוד)¹¹⁰ אינה מתקבלת על הדעת. לא רק בשל העובדה שהפעול הנטוי הוא כפעל (פירשו, פירשנו) ואילו הבינוני המתאר הוא בקל (מן – פורש), אלא מפני שהעיקר חסר מן הספר: השימוש של מן + בינוני מכוון לתאר את השם (נשוא או מושא וכיו"ב) בעשיתו פעולה אחרת: למדין ... מעומד: למדין ... מיושב: נותן לו משלם. ואם אמרת 'פירשת מפורש' לא תארת כלל את השם בשעת פרישתו, בעצם לא הוספת כלום על הנשוא 'פירשת'.

49. ושמא מסתתר כאן מבנה אחר של המושא הפנימי, הידוע לא רק בלשון המקרא¹¹¹ אלא אף בל"ח. (מתפלל תפלה קצרה, עשה מעשה, עג עוגה, תוכף תכיפה¹¹² ועוד). אמנם מצפים היינו למצוא שם-עצם ממש: פירשו פְרָשָׁה, או פירשו פְרוּשׁ או פִּרְשׁוּ פְרִישָׁה. אך אפשר שהמושא פְרִישָׁה נידחה שכן גזור הוא מן הבניין הקל אבל הפועל הנטוי (פירשו, פורשנו) הוא מן הכבד. ואילו הצורות פְרוּשׁ ופְרָשָׁה הגזורות מן הכבד תפוסות להוראות ספיציפיות ביותר¹¹³ ואינן פנויות להבעת פעולתו של הפורש (המפורש) מדבר אחר. מציאות זו זימנה צורת שמנית אחרת הקשורה בבניין הכבד, צורת הבינוני הסביל מפורש. פירשו מפורש, פורשנו מפורש הריהו, איפוא, מקבילה ל'פירשנו פרישה, פועל ומושא פנימי. הקושי בפתרון זה, הוא בחריגותה של התופעה (אך ר' הסעיף הבא).

50. אפשר שיש לזה הקבלה בביטוי אחר. כוונתי לביטוי שנזדמן בכמה מקורות תנאים: 'יצא מוצא מן הכלל ולימד על הכלל' נביא דוגמא מפורטת: 'וישלחו מן המחנה כל

110. ר' ר"ח ילון קונטרסים א = קובץ ב', עמ' 52 ו-57.

111. כגון ויזעק וזעק, ויחרד וחרדה, הכה מכה, נדר נדר וכיו"ב.

112. ר' סגל עמ' 204.

113. פרוש עניינו 'הבעה ברורה ומפורשת של דבור' (כגון 'היכן פירושו של דבר, רוח אפינו משיח ה' וכו') – תוספתא תעניות ב:י) או 'באור' (בעיקר בספרות האמוראים: 'וסתמו לא כפרשו' – ירושלמי גיטין ה"י) ר'פְרָשָׁה בל"ח עניינה פסקה מסוימת בספר התורה או בנביאים וכתובים (כגון 'פרשת סוטה', 'פרשת המלך' וכיו"ב ר' סוטה ז: א-ב). לעניינים הנ"ל השווה למשל מילון בן-יהודה בערכם.

צרוע וכל זב וכל טמא לנפש, שומעני לשלשתן במקום אחד, ת"ל במצורע בודד ישב מחוץ למחנה מושבו' (ויקרא יג:מו). מצורע היה בכלל, יצא מוצא מן הכלל ולימד על הכלל מצורע שהחמרה טומאתו וחמור שילוחו חמור משילוח חברו, אף כל שהחמרה טומאתו וחמור שילוחו משילוח חברו, מכאן מנו חכמים למחיצות וכו' (א' – הורביץ 2, 12-16). הביטוי נתקיים בצורתו גם ב"ר וגם בכתבי"ד אחרים כאן ובעוד ארבעה מקומות בספרי במדבר (פסקות לד, טט, קז×2 הורביץ 39, 66, 107) וכן במכילתא דרבי ישמעאל (למשל מסכתא דפסחא פרשה ח, הורביץ – רבין עמ' 27 ועוד). צרוף זה יכול שיתפרש כמובן בדרך א' אחד: 'מוצא' הוא נושא המשפט, ה'מוצא' מן הכלל יצא ולימד על הכלל, וממילא אין בו כל צד שיתוף עם פירשו מפורש, אך אפשר שיתפרש בדרך אחר: [בדוגמא שלנו] המצורע יצא יציאה מן הכלל ולימד על הכלל. והבינוני מוצא משמש במקום שם הפעולה יציאה¹¹⁴. ראייה גמורה שמוצא צורת מושא (פנימי) הוא ולא נושא, יש לנו מדוגמא שנשתמרה במקור תנאי נוסף: 'אבד תאבדון, אף ההרים אף הגבעות אף הימים... במשמע, תל' לו' ונתצתם וג' אלו היו בכלל ויצאו מוצא מן הכלל ללמד על הכלל' (מכילתא דברים, יב, ב. קטע גניזה מאוקספורד)¹¹⁵ ודוק: 'יצאו מוצא' ולא 'יצאו מוצאים', ללמדך שלפנינו מושא פנימי ולא נושא. וכך יש להבין בכל מקום, יצא מוצא = יצא יציאה¹¹⁶.

51. וכשם שיצא מוצא, יצאו מוצא הם פועל נטוי ומושא פנימי כך גם פורשו מפורש, פורשנו מפורש הם פועל נטוי ומושא פנימי, ובאמת, אם מושא פנימי לפנינו, אפשר להבין מדוע הוא אינו תואם במספרו לפועל הנטוי: יצא מוצא, יצאו מוצא (ולא מוצאים) פורשו מפורש, פורשנו מפורש (ולא מפורשים). אמת, כאן הפועל והמושא מבניין אחד הם (הבנין הכבד – פירשו/ פורשנו, מפורש) וכאן הפועל הנטוי והמושא משני בניינים – יצא/ יצאו בניין קל, מוצא – הפועל. אך קושי זה אינו קושי, בפעלים עומדים אפשר לו לבניין קל שימש במקום הפועל, ואפשר לו להפועל שימש במקום הקל¹¹⁷.

מבנה זה שנתגלה ב"ר פירשו מפורש/ פורשנו מפורש אינו חריג, איפוא, חריגות גמורה. רע קרוב יש לו בדמות יצא מוצא/ יצאו מוצא. ואפשר שנמצאנו מחזירים ללשון חז"ל שימוש לשוני שנשתכח¹¹⁸.

114. ואין מקום להניח שמדובר כאן בשם העצם מוצא כפי שמתברר והולך בהמשך דברינו (ר' הדוגמא המובאת להלן ממכילתא דברים).

115. ר' ספר הטקסטים של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, כרך 88, עמ' 213 (ט"ר נדפס) וכן ראתי כמו עיניי בכה"ל.

116. יצוין שבספרא מובא מבנה אחר של הביטוי הזה. השווה למשל 'ציבור מוצא מכלל יחיד ומשיח מוצא מכלל יחיד' (ספרא חובה פרשה ב:ב) או 'מוצא מכלל שילי' (שם נדבה טז:א)

117. נסתפק כאן ברמו קל – השווה למשל 'ויליך לים המלח' (ע"ז ג:ט) וכשמדובר בסביל, אנו מוצאים 'ילכו לים המלח' (למשל נזיר ד: ד ועוד) ולא יולכו. וכן כשמביאים דבר לפני חכמים, הדבר אינו מובא לפנייהם אלא 'ובא מעשה לפני חכמים והתירו' (כלאים ד:ט ועוד פעמים הרבה).

118. ומי שאומר היום במקום – ביקש בקשה או ביקש בקשתו – ביקש מבוקשו נמצא מכוון לשימוש עתיק יומין.

- ה. אין לפני פועל
52. שימושי אין ר' לא בעברית של המקרא ובלשון חז"ל תחומים וגדורים יפה; אין באה עם השם ובכלל זה הבינוני ולא באה לפני הפועל. וכבר ראינו שלא משמשת בתנאים מסויימים עם (השם ן) הבינוני במקרא – כגון: 'והוא לא שָׁנָא לו מתמול שלשום' (דברים יט ד) לא מִטְמָאָה (יחזקאל ד: יד) ועוד ובלשון חז"ל – כגון: 'לא מעלה ולא מוריד', 'לא חולץ ולא מייבם', 'ושלא רחוצ ידים ורגלים' וכיוצא בהם¹¹⁹, והדברים ידועים. לעומת זאת, אין נשארה משמשת בעיקר גם בל"ח כמו בלשון המקרא רק עם השם והבינוני¹²⁰, אך פה ופה עולות גם דוגמות לשימושי אין עם פועל¹²¹.
53. 'והצילו העדה את הרצח, מיכן אתה דן הרג נפש בין בשוגג בין במזיד... מי שנתחייב מיתה הרגוהו ושלל נתחייב מיתה פטרוהו, מי שנתחייב גלות מחזירים אותו למקומו' (קס – הורביץ 220, 6-8). אבל בכ"י ר (153, 15-16): '... משנתחייב מיתה הרגוהו ומשאין נתחייב מיתה פטרוהו מי שנתחייב גלות מחזירין אותו למקומו' מכל ההבדלים בין הפנים ל"ר החשוב לעניינו הוא 'ושלא נתחייב' כנגד ר: ומשאין (=ומי + שאין)¹²² נתחייב'.
- 'כי ה' דיבר טוב על ישראל וכי עד עכשו אין¹²³ ה' דבר טוב וכו' (עח – הורביץ 76, 4 וכן ר 103, 21 מלמטה), לפי עדות הורביץ רק במדרש חכמים מצינו 'לא ה' דבר טוב וכו'.
54. ומצאנו את התופעה גם במקורות אחרים:
- בכ"י רומי לספרי במדבר (שו – א"א פינקלשטיין עמ' 330, 16-17):
- 'ישראל קלקלו במקום ואין המקום שינה בהם בישראל וכן הוא אומר כי אני ה' לא שנית' בר (16, 228) מלמטה): 'יש' קיל' לפני מק'ואין המק' שינא¹²⁴ ביש' וכו'. מחילופי הנוסח במהדורת פינקלשטיין אתה למד שרובי העדים גורסים 'אין... שינא (שינה). ורק שני מקורות עקיפים (ה = הציטטים מן הספרי במדרש הגדול שהובאו במדרש תנאים לרד"צ הופמן, כ = ילקוט המכירי) גורסים לא תחת אין. ובירושלמי כ"י רומי (דמאי, כג ע"ד): 'זה עיסר וזה אינו עיסר', וכן מצינו בשקלים כ"י הדיאנא אוקספורד, מהדורת אברהם סופר (ירושלים, 1954) עמ' 77: 'לפי שאין היה מקום מערכה אלא אמה על אמה וכו'.
- וכן מצינו גם בבבלי בכמה וכמה מקומות: 'מה טבל מיוחד שאיסור גופו גרם לו אף כל שאיסור גופו גרם לו, יצא מוקצה שאין איסור גופו גרם לו וכו' (פסחים מח ע"א וכן מצינו בכ"י אנלאו). 'קדוש יהיה... גידולו קדוש ואין דבר אחר קדוש' (שם כג ע"א)
119. ר' סגל, עמ' 134.
120. ר' סגל במקום הנרמז בהערה הקודמת.
121. סגל, עמ' 186 הע' 1 רמז על דוגמא אחת מובחים יב: ג ('אין המזבח יוכיח', אך כבר הוא עצמו הראה שלפנינו שיבוש: ב"ק ובכתבי־יד אחרים מצינו 'אין למזבח מוכיח').
122. ר' לעיל סעיף 6.3.
123. במקום זה 'אין' נמצאת לפני מובאה, ואפשר לטעון שאין כאן ממש שימוש חופשי שלה לפני פועל. אך הדוגמא הקודמת והבאות אחריה להלן (בסעיף 54) מחלישות מגבלה זו.
124. ר' לעיל סעיף 10.

בכ"י אנלאו 271 מצינו: 'קדוש יהיה גידול יהיה קדוש ואין דבר אחר יהיה קדוש'¹²⁵.
וכן 'מה לבור שכן מעשיו גרמו לו תאמר בהני שאין מעשיו גרמו לו' (ב"ק ו ע"א
ועוד). ויש דוגמות כיוצא בזה בבבלי.

55. כלום לפנינו אשגרות ומשוגות של מעתיקים מאוחרים או שמא לפנינו עדויות לתופעה
מקורית שהיתה בראשית צמיחתה: טשטוש התחומין בין המליות לא ואין. ויושם נא
אל לב שדוגמא אחת מספרות התנאים - המובאה מספרי דברים לעיל בסעיף 54 -
מעידים עליה כמה וכמה עדים. ותצטרפנה לה הדוגמות מספרי במדבר כ"י ר כדי
לאשש את ההנחה שלפנינו תופעה שראשיתה בלשון התנאים. אך לפי שעה מוטב
להשאיר את הדברים כגדר הנחה.

דברי סיכום

56. הנושאים שנדונו לפרטיהם (בסעיפים 5-55), שאינם אלא מדגם רחב של הממצא
הלשוני בר, דיים כדי לתת בידינו תמונה מהימנה של הלשון המשתקפת ממנו¹²⁶.
מרובים הם הקווים הקושרים אותו לטובים שבכתבי-היד של לשון חז"ל. דבר זה בא
לידי ביטוי בעניינים שבכתיב (כגון: הכתיב חט; יבני, הרבי ודומיהם; ציון תנועת
ש' הויקה ע"י יו"ד או ה"א; סימוכין של התיבות הועירות מה, מי וכיו"ב) בסוגיות
של תורת ההגה (כגון: המעתק ע < ח: הביצוע השפתי של תנועה קדמית לפני
עיצור שפתי, לפני רי"ש או לפני למ"ד; האפולוגיה בצירוף אי אפ"ש < איפשר
ועוד), בנושאי תצורה (כגון: הבינוני נתקטל במקום מתקטל; בניין נופעל; חילופי
משקלים כבינוני של קל: דלק/דולק, עוסק/עסיק; קצור תחת קצר ועוד) ואף
בשימוש הצורות (כגון: שימוש קטול כבינוני פ"עלי לכל דבר; השימוש האקטיבי
של נפעל ונתפעל ועוד). ויותר ממה שהבאנו מצוי בכתבי-היד.

57. יתרה מזו, יש פרטים וסוגיות שלמות שהופעתם בכתבי-יד אחרים של ספרות חז"ל
מצומצמת היא ביותר ואילו בכתבי-יד ר הם מזומנים יותר. השווה דרך משל את
הממצאים באשר להידמות ת' של נתפעל לפ"א הפועל (לעיל סעיפים 16-19) מתוך
12/10 דוגמות בטוחות שנודעו עד כה בספרות התנאים חמש מצויות בר. הצורה
קרוב (?) במקום קרב אינה ידועה לפי שעה אלא מכתבי-יד ר חמש פעמים (ר' לעיל
סעיף 36.5)¹²⁶; אף הצורה מופרשת במקום מפורשת אינה ידועה אלא מ"ר (לעיל
37.2). הצורה נעיים (> מעיין לעיל סעי' 39) שהיא **נראה** צורה מקורית (ואולי
משקפת דרך הגייה דיאלקטית¹²⁷) אינה ידועה מכל מקור אחר של ספרות התנאים
זולתי ר. והם הדברים גם בזוטות, למשל הכתיב כהשהוא (לעיל סעיף 12) בה"א
לציון השוא. ויש עוד רבים כיוצא באלה.

125. נגרר אחרי לשון הפסוק 'קדוש יהיה'?

126. ברי, שכל מי שבא לחקור כתבי-יד זה או זה, או מסורת שבעל-פה זו או זו, אינו צריך שיכתוב
דקדוק שלם שלהם כדי לעמוד על מהותם ועל מידת המהימנות, המקוריות ועתיקות היומין שהם
משקפים. די לנו במגוון רחב של תופעות כדי להגיע להערכה נכונה של המקורות הנחקרים.
126א. לאחריה נודמה לי צורה כפוס ראשון של תוספתא ברכות (ג:א): אברים ופודים קרובין
והולכין כל הלילה. ר' מהזורת מהר"ש ליברמן על אתר.

58. כן מתגלים ב־ר לא מעט זריוות וייחודים מתחומים שונים. הכתיב ההיא תחת ההיין (לעיל סעיף 31) יש בו עניין מרובה, שכן אפשר שעדות יש כאן להגייה של הכינוי היא בנוי סופית בדומה לחיבות אחרות שהיו חתומות בתנועה; הכתיב החוזר ומשתלש – גולח במקום גילח, (אפשר) שיש בו עדות למעתק $o/u < i$ לפני העיצור ל"מ"ד ולא צורת פֶּעַל או גִּלַח בכניין קל לפנינו (ר' לעיל סעיפים 27–28). אף בתחום שימוש הצורות עולים עניינים מסוג זה. מהם תופעות, שמעמדם בלשון חז"ל בהיותה לשון חיה עדיין מחייב ביסוס ואישוש, כגון השימוש של הבינוני הסביל כמושא פנימי (ר' לעיל סעיפים 46–51) ומהם תופעות, שמתגנב חשש מה ללב שהן מעשה ידיהם של מעתיקים מאוחרים, ולא תופעות מקוריות בל"ח. כגון השימוש של אין במשפטים פעליים (לעיל סעיפים 52–55). בכל אלה ובשכמותם מחוייבים אנו בהירות מרובה בטרם נבוא להסיק מסקנות סופיות. עם כל הערכתנו הרבה למסורתו ומהימנותו של ר, ניטיב לעשות אם נצפה לאישוש ממקורות מהימנים נוספים.

59. כבר אמרנו שכל שהבאנו כאן מכ"י ר אינו אלא מדגם רחב. רבות הן התופעות שנתקרו בעבר בלשון חז"ל המוזמנות בכ"י ר. עם זאת אסור לנו להסיע דעתנו גם מסימנים אחדים שאינם מציינים דווקא את הטובים שבכתב־היד של ספרות חז"ל. כך תמצא בו לעולם קל חומר – ולא קול וחומר¹²⁸ – (השווה למשל א – הורביץ 2, 8; ר 78, 19). או צורות קל עבר של פעלי ל"י בכנויי הנסחר על־דרך ל"א: קנאה, קנאן וכדומה ולא קנִייה, קניין¹²⁹ (השווה למשל קנאן, קנאה – קיט – הורביץ 145, 7–8 = ר 127 25–26) ועוד הרבה כיוצא בזה. עם זאת יש להדגיש שלא כל קו הסוטה מהנורמות של כתב־היד המעולים – כגון כ"י ק למשנה וכ"י רומי 66 לספרא – הוא בהכרח לא־מקורי לל"ח נוסח ארץ־ישראל. כך למשל הכתיב ישמעל שנודמן ב־ר (ר' לעיל סעיף 7.4) שאינו מצוי אלא בו ובגליון כתב־יד קאופמן (מעשה ידיו של סופר מאוחר), אפשר שאף הוא משקף מסורת מקורית, מיוחדת לסופרים בודדים בלבד. שכן הקו בכללותו – שימוט אל"ף נחה – ידוע ממסורתם של סופרים אחרים כגון חט ודומיה¹³⁰.

60. כל שאמרנו עד כה נוגע למעשה ליחס של ר לכתב־יד מעולים של ספרות חז"ל בכלל ולשון התנאים בפרט. כאשר לכתב־היד השונים של ספרי במדבר, אין ספק שמסורתו הלשונית של ר מאוששת יותר משל כולם ובכלל זה כ"י א, כתב־יד לונדון, ברליון, דפוס ראשון ועוד. אלה כמוכן דורשים כל אחד ואחד מחקר לעצמו, אך אם לשפוט על פי עניינים רבים מאלה שנתפרטו לעיל במאמר, קביעתנו בעינה עומדת. מכל מקום יש לציין שבפרטים רבים מצטרף כ"י זה או זה ולעתים כתב־יד אחדים לעדותו של ר. כך למשל הצורה ספק (> פסק לעיל סעיף 40) שנתקיימה בשני מקומות ב־ר מקוימת פעם אחת גם בכ"י לונדון (עי"ש). צורת נותנים (גופעל, ר' לעיל סעיף 35) מקוימת באותו

127. ר' מהר"ן אפשטיין במקום הנרמז לעיל בהערה 99.

128. השווה קוטר ערכי, עמ' 32, וכן מב"א מסורת פס, עמ' 55–56.

129. והשווה מש"כ במאמר נשכחות בלשון התנאים (לעיל הערה 54) בהערה 102.

130. אמת, בפרט זה בכפרטים אחרים, יש לזכור שכל מלה ומלה יש לה תולדה משלה. אין להקיש בכל מקרה ממלה על חברתה. למשל ביצוע תנועה קדמית כאחורית לפני עיצור שפתי (ר' לעיל סעיף 25) ידוע הוא בא"י וידוע הוא בבבל, אך יש מלים שחל בהם השינוי בא"י, ונפקד מהן בבבל ויש היפוך הדברים. ואכמ"ל.

הקשר גם ב"א ובמקום המקביל מעידים עליה גם כ"י לונדון וברלין (כפי שצויין שם). א מכיר אף הוא צורת בינוני נתקטל - במקום מתקטל: נתפזרת (פסקה יז הורביץ עמ' 21) 131. נתגייר (פסקה קז הורביץ עמ' 112) 132. אף בדפוס הראשון מצויות כמה וכמה פעמים גרסות זהות לאלה של ר (השווה מש"כ בעניין נכנסו בהוראה פעילה = הכניסו, כנסו לעיל סעיף 43.1); או שיתגלגל ביו"ד אחרי השי"ן בהטמעת ת' הבנין = שיתגלגל (לעיל סעיף 17). אך כל שאנו אומרים כאן אינו אלא רמיזה בקופיה וראויים כתבי היד האחרים אף הם למחקר עצמאי.

61. פרטים וסוגיות אלו מתוך מערכת הדקדוק המלאה של ר שנזונו במחקרנו יצאו מוצא מן הכלל ללמד על מסורתו של כתב-היד. מחקר מסורתו הלשונית מלמדנו שלפנינו מקור בעל מסורות מהימנות ודווקניות. בפרטים רבים הוא נמצא בשורה אחת עם המעולים שבכתבי היד של ספרות התנאים. בעניינות לא מעטים עדותו שלו עומדת לפני זו של כל יתר העידים. כן אסור לנו להסיע דעתנו מכל אותם קווי ייחוד בפרטות ובכללות שנתייחד בהן ר 133. עם זאת, לא כל מה שנזדמן לנו בו, מתווך הוא דיו ו'קדוש יאמר לו', לא מעטות הן התופעות המחייבות אותנו זהירות מרובה, לבל נקדים להסיק מסקנות חדרמשמעיות בטרם ימצאו להן האישוש והביסוס הנדרשים. דומה אני שנוכל לומר: אין עוד ספק שלפנינו מקור מהימן לא רק בנוסחותיו אלא בלשונו, ובעצם הא בהא תליא.

רשימת קיצורים

א. כתבי-יד

- א - כ"י אקספורד (בודליאנה) 151 לספרי במדבר (ודברים).
 לו - ו"ה לו, מתניית דבני מערבא על-פי כ"י קמברידג' - Add 470,1, קמברידג' 1833.
 פא - משנה כ"י פארמה דה-רוסי 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים, תשל"ל.
 פס - משנה כ"י פאריס 328-329 בספריה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית ירושלים תשכ"ח.
 פר - משנה כתב יד פארמה (ב') זה רוסי 497 לסדר טהרות, מהדורה פאקסימילית ירושלים תשל"א.
 ק - משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פאקסימילית ירושלים תשכ"ה.
 ר - כ"י רומי 32 לספרי במדבר מהדורה פאקסימילית (מדרש ויקרא רבה ספרי במדבר ודברים כתביד וטיקן 32) ירושלים תשל"ב.

131. ר' מב"א מסורת פס עמ' 108.

132. ר' מב"א מסורת פס עמ' 107.

133. כל שאמרנו עד כאן נוגע לענייני דקדוק לסוגיהם. פרשה לעצמה היא סוגיית אוצר המלים המשתקף ב"ר. אף בתחום זה יש ב"ר הרבה דברים בעלי עניין מיוחד: מצויות בו מלים רבות שלא נודעו לנו מכל כ"י אחר של הספרי זולתי ממנו. ופעמים הרבה שאין המלים מצויות בלשון חכמים אלא בו. אך נושא זה מחייב בירור לעצמו.

- י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
 – (מהדורת הורביץ) ספרי דבי רב, מתכרת ראשונה: ספרי על
 ספר במדבר וספרי זוטא עם חילופי נוסחאות והערות מאת ח"ש
 האראוויטץ, לייפציג תרעז = ירושלים תשכ"ז.
 – ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, על פי מסורת
 כתבי־יד פרמה (דה־רוסי 138), תל־אביב, תש"ם.
 – הרב נ' זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות
 מכתבי היד של המשנה וכו', א (זרעים, ברכות־כלאים),
 ירושלים תשל"ב, ב (זרעים, שביעית – ביכורים), ירושלים
 תשל"ב.
 – ח' ילון מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
 – מ' בר־אשר, משנה כ"י פארמה ב לסדר טהרות – דברי מבוא,
 קובץ א 185–166.
 – מ' בר־אשר, פרקים בלשון חכמים של יהודי איטליה, על פי
 כתבי־יד פאריס 328–329, עדה ולשון (בעריכת ש' מורג),
 ירושלים תש"ם.
 – מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ירושלים תרצ"ו.
 – ז' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א–ה,
 ירושלים תשי"ז– תשל"ז.
 – א"א פינקלשטיין, ספרי על ספר דברים עם חלופי גרסאות
 והערות ברלין ת"ש – ניר־ירוק תשכ"ט.
 – קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בר־אשר) חלק א'
 ירושלים תשל"ב; חלק ב, ירושלים תש"ם.
 – י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
 ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
 – י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.

ב. ביבליוגרפיה
 אפשטיין מבוא
 הורביץ

הנמן

זק"ש

ילון מבוא

מב"א מבוא פר

מב"א מסורת פס

סגל

עזאנ"ש

פינקלשטיין

קובץ א, קובץ ב

קוטשר מגי"ש

קוטשר מחקרים